

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापना वर्ष : १९६०

वर्ष : ५

डिसेम्बर : २०१०

अंक : ६

: परामर्शनसमिति :

भगवतीकुमार शर्मा
प्रमुख

रतिलाव बोरीसागर
मध्यस्थ समितिना वरिष्ठ सभ्य

प्रफुल्ल रावल
प्रकाशन मंत्री

: तंत्री :

योगेश जोषी

: सख्तंत्री :

मोहन परमार

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ m क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन, आश्रम मार्ग,
'टाठम्स' पाछण, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८

ફોન : २६५८७८४७

परब

गुजराती साहित्य परिषदना सभ्यपद अने 'परब'ना लवाजम अंगे :

- v 'परब' हर महिनानी दसमी तारीजे प्रकाशित थाय छे.
- v 'परब'ना ग्राहक तथा परिषदना सभ्य वर्षमां गमे त्यारे थई शकाय छे.
- v 'परब'नु वार्षिक लवाजम रु. १५० छे.
- v विद्यार्थीओ माटे 'परब'नु वार्षिक लवाजम रु. ७५ छे, प्रमाणापत्र साथे बीडवुं.
- v गुजराती साहित्य परिषदना वार्षिक तेमज आखवन सभ्यपदना शुल्कमां 'परब'ना लवाजमनो समावेश थई जाय छे.
- v परिषदना वार्षिक व्यक्तिगत सभ्यपदनुं शुल्क रु. २०० तथा संस्थागत सभ्यपदनुं शुल्क रु. ३०० छे.
- v परिषदना आखवन सभ्यपदनुं शुल्क रु. २,००० छे तथा संस्था आखवन सभ्य ई रु. ३,००० छे. (विदेशवासीओ माटे ७५ पाउन्ड अथवा १३० डॉलर.)
- v 'परब' लवाजम तथा परिषद सभ्यपद शुल्कनी रकम मनीओर्डर अथवा डिमान्ड ड्राफ्टथी 'गुजराती साहित्य परिषद'ना नामे ज भोकलवी.

लेभकोने :

- v 'परब'मां प्रगट थतां लजाणोमांना विचार-अभिप्रायनी जवाबदारी जे ते लेभकनी रहे छे.
- v लेभकोने पोतानुं लजाण कूल्सकेप अथवा A4 साठजना कागणनी अेक बाजुअे, सुवाच्य अक्षरे लपी भोकलवुं. पोस्टकार्ड, एनलेन्ड के यबरपीओमां कृति भोकलवी नडीं. प्रत्येक कृति नीये पूरुं सरनामुं लभवा तथा अेक नकल पोतानी पासे राषीने ज कृतिओ भोकलवा विनंती.
- v स्वीकृत कृतिनी जाण कराशे. टपाल-टिकिटो रॉटाडेवुं कवर भोकल्युं छशे तो अस्वीकृत कृति परत करवामां आवशे, अन्यथा कृति रह गणवी. पोस्टकार्ड भोकल्युं छशे तो अस्वीकृतिनी जाण कराशे.
- v पत्रव्यवहारनुं सरनामुं : तंत्री, 'परब', गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन, आश्रममार्ग, 'टाठम्स' पाछण, नदीकिनारे, पो.ओ. ४०६०, अमदावाद ३८०००८

E-mail : gspamd@vsn1.net

ફોન अने ફેक्स : २६५८७८४७

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSNO250-9747 परब

छूटक किं. रु. २०/-

माविक : गुजराती साहित्य परिषद वती मुद्रक अने प्रकाशक : प्रफुल्ल रावल (प्रकाशनमंत्री), गोवर्धनभवन, आश्रममार्ग, 'टाठम्स' पाछण, नदीकिनारे, अमदावाद ३८०००८ s तंत्री : योगेश जोषी s मुद्रणस्थान : शारदा मुद्रणालय, २०१, तिलकराज, पंचवटी पहेली. लेन, आंबावाडी, अमदावाद-६ & २६५६४२७८

અ નુક મ

પરિષદ-પ્રમુખનો પત્ર	સાહિત્યસર્જનની ભિન્નભિન્ન ધારાઓના સહઅસ્તિત્વને સ્વીકારવું જોઈએ • ભગવતીકુમાર શર્મા 4
કવિતા	બે ગીતો • પ્રદીપ ખાંડવાળા 6, મુંને જોવે... • ઊજમશી પરમાર 10, ડૂબાડૂબ • ઊજમશી પરમાર 10, બે ગઝલ • રશીદ મીર 11, અડધા શરીરે • રવીન્દ્ર પારેખ 12, ગઝલ • મહેન્દ્ર જોશી 14, આગ લાગે • હર્ષદ ચંદ્રારાણા 14, એક માણસ થઈ • હેમાંગ જોશી 14, ગઝલ • ગોપાલ શાસ્ત્રી 14
વાર્તા	બગાડ • સુમન શાહ 15
નિબંધ	હાઈસ્કૂલમાં... • રતિલાલ બોરીસાગર 30
વિશેષ	ડાંગી રામકથા : મહાકાવ્યનો લોકઢાળ • અરુણા જોશી 38
સમીક્ષા/ગંથાવલોકન	‘મહોરાં’ પાછળની દુનિયા • નવનીત જાની 49
પ્રકીર્ણ	સહુ એ વરસાદમાં ભીંજાતા રહ્યા • અજય રાવલ 52
પરિષદવૃત્ત	સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ 57
સાહિત્યવૃત્ત	સંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટિયા 64
‘પરબ’ : વાર્ષિક સૂચિ	ઊર્મિલા ઠાકર 67
આ અંકના લેખકો	86
આવરણચિત્ર	ભૈરવી મોદી

પરિષદ-પ્રમુખનો પત્ર

સાહિત્યસર્જનની ભિન્નભિન્ન ધારાઓના સહઅસ્તિત્વને સ્વીકારવું જોઈએ

આપણે ભુલકણી પ્રજા છીએ ? આપણી ઇતિહાસદૃષ્ટિ મંદ છે ? આ પ્રશ્નો આજે અહીં પૂછવા જેવા છે. થોડાક વખત પહેલાં એક વડીલ કવિ-નિબંધકારે રેડિયો-મુલાકાતમાં એવું વિધાન કર્યું કે “ગુજરાતી સાહિત્યની શરૂઆત ગાંધીયુગથી થાય છે; તે પહેલાં સાહિત્ય જેવું કંઈ નહોતું.” લાગે છે કે આ વિધાન અસાવધ ક્ષણોમાં થયું હશે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગાંધીયુગના યોગદાનને પૂરેપૂરું સ્વીકાર્યા પછી પણ છેક આદિકવિ નરસિંહ મહેતાથી તે પંડિત યુગ સુધીના સર્જકો – સાક્ષરોના પ્રદાનની ઉપેક્ષા શી રીતે થઈ શકે ? પણ આવી મનોવૃત્તિ ક્યારેક ક્યાંક જોવા મળે છે. પોતે જે સમયગાળામાં સાહિત્યક્ષેત્રે સક્રિય હોય તે સમયગાળાને જ સર્વોપરી માનવાનું વલણ અજાણ્યું નથી. હું પોતે પણ એક તબક્કે આવી મનોગ્રંથિના પ્રભાવ હેઠળ આવ્યો હતો. ૧૯૬૦ની આસપાસ ગુજરાતી ભાષામાં આધુનિક, પ્રયોગશીલ ગઝલોનો મહિમા સ્થપાયો ત્યારે એ તબક્કાને જ ગુજરાતી ગઝલ સંદર્ભે શ્રેષ્ઠ ગણવાનું અભિનિવેશયુક્ત વલણ એ તબક્કાના કેટલાક પુરસ્કર્તાઓમાં વ્યાપક હતું. હું પણ તેમાંનો એક. મઝાની વાત એ હતી કે, મારો પ્રારંભ પરંપરાની ગુજરાતી ગઝલના લેખનથી થયો હતો, પણ નવું મોજું આવ્યું એટલે એમાં હું તણાયો; સદ્ભાગ્યે જલદી સંતુલિત પણ થયો. એ અરસામાં મુંબઈમાં એક ગઝલવિષયક પરિસંવાદ યોજાયો હતો. તેના અધ્યક્ષસ્થાને કવિ-સાહિત્યકાર હરીન્દ્ર દવે હતા. એ પરિસંવાદમાં ભાગ લેતાં મેં આધુનિક ગઝલની બહુ પ્રશંસા કરી અને પુરોગામી ગઝલ તથા ગઝલકારોના પ્રદાનને ગૌણ લેખાવ્યું. હરીન્દ્રભાઈએ તેમના અધ્યક્ષીય પ્રવચનમાં મને વાર્યો અને કહ્યું કે હમેશાં જૂની પેઢીના ખભા પર બેસીને નવી પેઢી આગળ વધતી હોય છે. એ સમયે તો મને એ ક્ષણ પણ કદાચ બહુ જરૂરું નહિ હોય. એ રાગે જ યોજાયેલા મુશાયરા માટે સભાગૃહમાં પ્રવેશતા એક દિગ્ગજ પરંપરાવાદી ગઝલકાર મને મળ્યા અને તેમણે કહ્યું કે : “તમારી દૃષ્ટિએ તો અમે પુરાવશેષ જ ગણાઈએ, ખરું ને ?” મેં કહ્યું, “લગભગ એવું જ.” મારી અસમતુલા મને પાછળથી સમજાઈ, નવી, આધુનિક ગુજરાતી ગઝલની ગમે તેટલી પ્રશંસાયુક્ત જિંકર કરીએ તોયે પરંપરાવાદી ગઝલના અર્પણને શી રીતે અવગણી શકાય ? ગુજરાતી ગઝલની છંદશુદ્ધિ, છંદવેપુલ્ય, પદાવલિનું ગુજરાતીકરણ તથા તેને ભાવકો સુધી પહોંચાડવાના તેઓના યોગદાનને નજરઅંદાજ ન કરી શકાય. પરંપરાવાદી ગઝલે એટલું પાયાનું કામ ન કર્યું હોત તો તેના પર આધુનિક ગઝલની ઇમારત ચણી શકાઈ હોત ખરી ? એ સાચું કે આધુનિક ગુજરાતી ગઝલે ભાવ, ભાષા, ઇમારત ઇત્યાદિ પરત્વે અનેક નવાં સીમાચિહ્નો સ્થાપિત કર્યાં છે, પરંતુ તેનો પુરોગામી પડાવ પણ ખાસ્સો સમૃદ્ધ છે.

પણ, આવું વલણ તો અન્ય સંદર્ભેય દાખવાતું રહ્યું છે. '૫૦ના દાયકાના મધ્યભાગે ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવા પ્રબળ પ્રવાહનું આંદોલન શરૂ થયું ત્યારે તેના પ્રણેતાઓમાં અગાઉના સાહિત્યનો કાંકરો જ કાઢી નાંખવાનો અભિગમ ખાસ્સો વ્યાપક હતો. એ આંદોલન ઘણું પ્રભાવશાળી નીવડ્યું અને ગુજરાતી સાહિત્યનાં લગભગ બધાં જ સ્વરૂપો અને પ્રકારો તેની અસર નીચે આવ્યાં. તેના કેટલાંક સુફળ પણ પ્રાપ્ત થયાં જ, પરંતુ સ્વાભાવિક રીતે એ તબક્કો પણ મંદ પડ્યો અને પુનર્વિચારણાની, પુનઃમૂલ્યાંકનની પ્રવૃત્તિમાં વેગ આવ્યો. એનાથી, સમગ્ર સાહિત્યિક પરિવેશમાં સમતુલા અને સ્વસ્થતા સુદૃઢ થઈ. તેનાં પણ પાછાં કેટલાંક સુફળ મળ્યાં જ. સાહિત્ય સર્જનનો કે વિવેચનનો કોઈ તબક્કો સંપૂર્ણપણે વંધ્ય ન હોય, ઉત્કૃષ્ટતાની વધતીઓછી માત્રા અનુભવાતી રહે. પોતાના સમયના સાહિત્ય પરત્વે અભિનિવેશયુક્ત અભિગમ રાખવાનું જે એક વિષમ પરિણામ આવી શકે છે, તેને પણ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે. અભિનિવેશ પ્રતિક્રિયાને જન્માવી શકે. સાઠના દાયકાની આસપાસ અણંદસ કવિતાનો બહુ મહિમા ગવાયો તેની સમાંતરે જ નવી ગુજરાતી ગઝલ અને લગભગ તેની સાથે જ ગીતોનો પ્રબળ જુવાળ પ્રગટ્યો. તે હજી પણ સાવ ઓઝપાયો નથી. સાહિત્યમાં સર્જનની ભિન્ન ભિન્ન ધારાઓના સહઅસ્તિત્વને સ્વીકારવું રહ્યું. ઘટનાતત્ત્વના તિરોધાનમાં રાચતી વાર્તાનો બહુ પ્રચાર થયો ત્યારે તેની સમાંતર ચંદ્રકાંત બક્ષીની ઘટનાપ્રચુર બળકટ વાર્તાઓ પણ મળી. વસ્તુતઃ સજાગ સર્જકે તેના સર્જનના જ્યાંથી પણ ઉત્તમ સ્ફુરણો મળે તેને સંસ્કારી. મઠારીને ઝીલવા તત્પર રહેવું પડે. ક્યારે કઈ અનુભૂતિ કેવી અભિવ્યક્તિનો આશ્રય લેશે તેની કુંડળી માંડવાનું અશક્યવત્ છે. જો હું સજાગ સર્જક હોઉં તો મને ઘટનાનો મેદ ગાળીને રચાતી કે આવશ્યક બળકટ ઘટનાને પ્રયોજતી બંને પ્રકારની વાર્તા-વિધાઓની છોછ ન હોવી જોઈએ. મને તો એન્ડ પ્રોડક્ટ સાથે જ નિસબત હોવી ઘટે. સમૃદ્ધ વારસાની બુનિયાદ પર સાબૂત રીતે કદમ ઠેરવીને પછી ગગનગામી ઉડ્ડયન કરવાનું વધારે ફળદાયી અને હિતકારક નીવડી શકે.

સુરત, તા. ૩૧-૧૦-૨૦૧૦

ભગવતીકુમાર શર્મા

કવિતા

બે ગીતો | પ્રદીપ ખાંડવાળા

૧. સંકેત

ચિંતાની ભીડમાં તમે ત્રસ્ત હો
અને પાછળથી
તમારા ખભે કોઈ હાથ મૂકે
અને ફરીને તમે જુઓ
તો કોઈ ન મળે
પણ એ આશ્વાસન
તમારા ડુધિરમાં ભળી જઈ
મગજના કોઈ ખૂણે
આસન જમાવી
વર્ષો સુધી સાંત્વન આપતું રહે
તો એનો અર્થ સમજાશે ?
અથવા તમને કોઈ આત્મીય કહી દે
કે તમે પાણીનાં બંધ જેવા છો
અને તમે વર્ષો પર્યત
આ તમાઓ છે કે તારીફ
એનો તાગ ન મેળવી શકો
તો તમારા અહમ્ને કેમ જાળવશો ?
આવા જ કાંઈક વિચિત્ર સંકેત
મને મળ્યા કર્યા છે
જેનો મર્મ મનમાં હજી
સ્થિર નથી થયો.
એક વાર
ઉનાળામાં પગ બોળવા
સુકાતા તળાવમાં ઊતર્યો.
ખાબોચિયા પર પહોંચવાનો જ હતો
અને એક દેડકો
મારી પીઠ પર ઠેકીને
પલાયન થઈ ગયો

ને મને વીજળીનો ઝાટકો
આપતો ગયો.
આમ તો કંઈ અજુગતું લાગ્યું નહીં -
તળાવમાં દેડકા રહેતા જ હોય છે.
ફૂદાફૂદી કરતા
આપણા પર કૂદી પડે
તો બીક તો લાગે.
તે છતાં હું પાણી સુધી ગયો નહીં.
ત્યાંથી ઝટ નીકળી ગયો.
ભીનાશનો અભાવ
આજે પણ અનુભવું છું.
કેમ આમ ?

એક વાર
દિવાળી વખતે
હું દીવો સળગાવતો હતો.
દીવો સળગવાનો જ હતો
ને દીવાસળી હથેલીમાંથી
નીચે પડી ગઈ.
આવું થતું હોય છે.
પણ ઝબકી જતાં દેશ્યમાં
મેં મારી અસ્મિતાને બળતી જોઈ.
હું દીવો સળગાવી ન શક્યો
નથી સળગાવી શકતો
અગન સાથે હજી સંધિ નથી થઈ.
કેમ આમ ?
એક વાર
છોડ રોપવા
પાવડો લઈને હું

જમીન ખોદવાનો હતો.
 જમીન કઠણ હતી
 અને પાવડો થોડો બુકો હતો
 એટલે થયું કે
 જોર અજમાવવું પડશે.
 પાવડો ઉપાડ્યો ને
 મને કપાળ વચ્ચે વાગ્યો.
 આમ તો આ પણ અકસ્માત લાગે
 પણ લોહના સ્પર્શો
 હું ક્ષણિક જડ થઈ ગયો.
 મેં પાવડો મૂકી દીધો.
 આ જડતા મારા મનમાં
 હજી ભમી રહી છે.
 કેમ આમ ?

એક વાર
 મેં ગેસનો ફુગ્ગો ખરીદ્યો.
 મારે તો એને છુટ્ટો મૂકવો હતો
 આકાશમાં સ્વૈરવિહાર કરતાં કરતાં
 ટપકું થઈ જતા જોવો હતો
 એટલે એને ઝાલીને છોડી મૂકવા
 હાથ લંબાવ્યો.
 મારો નખ વાગ્યો કે શું
 ને ફુગ્ગો મારા મોઢા પાસે
 ફૂટી ગયો.
 ફુગ્ગા ફૂટતા હોય છે
 અને બીજો ફુગ્ગો હું ખરીદી શકત.
 પણ સ્ફોટથી ઘડીક ભાન ગુમ થઈ ગયું.
 બીજો ફુગ્ગો ખરીદી ન શક્યો.

હજી ભાનમાં ભંગાણ અનુભવું છું
 પ્રવાતથી ડરું છું.
 કેમ આમ ?

એક વાર
 અવકાશમાં હાદસો થયો.
 હું સ્વપ્નમાં ઊડતો હતો
 ગગન તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યો હતો.
 આવાં સ્વપ્ન ઘણાંને આવતાં હોય છે.
 એટલામાં એક સમડી
 કોણ જાણે ક્યાંથી આવી
 મારા શિર પર બેઠી.
 દેહને નીચે ધકેલતી રહી.
 જમીન પર અફળાઉં તે પહેલાં
 જાગી ગયો.
 અવકાશમાં વિહરવાની
 મારી ખેવના અધૂરી રહી ગઈ.
 હજી ઢળતો રહ્યો છું.
 કેમ આમ ?

કોણ મને કેમ
 જળથી સ્થળથી ઝાળથી વાથી આકાશથી
 વેગળો કરવાની
 પેરવી કરી રહ્યું છે
 મારા ગઢને અદૃશ્ય તોપથી
 તોડીફોડી રહ્યું છે
 મારા 'હું'ને ચાળી રહ્યું છે
 કોણ ? કેમ ? કોણ ?
 એ તો નહીં...?

૨. ખંડિયેરમાં જીવન

વર્ષો પહેલાં હું એક ધોરી માર્ગે ચડી ગયો.
 રોનકદાર હતો.

એના ઝાકઝમાળે મને આંજયો ય ખરો.
 એ કશે નહીંથી ઠેઠ કશું નહીં સુધી જતો હતો.
 પગલે પગલે હું મારાથી વિખૂટો પડતો ગયો.
 થાકી હારી એક અજાણ ખંડિયેરમાં વળી ગયો.
 આડાઅવળા પડેલા તૂટેલા ફૂટેલા સ્થંભ,
 ભોંય, દીવાલો, છત, ઓસરી, પરસાળો,
 પથ્થરોના અને મટોડાંના નીરવ ઢગ –
 જાણે અનેક અંતનો મેળાવડો;
 પણ દ્વાર બધાં ખુલ્લાં, આવકારતાં.
 થયું કે આવી હૂંફાળી અરાજકતામાં
 હું મને મળી શકીશ, એકત્રિત થઈ શકીશ
 એવા અર્કને પામી શકીશ
 જે મને છેવટ સુધી પોષે.
 વ્યવસાય ચાલુ રાખ્યો.
 પણ રહેઠાણ : ભંગાર !

વર્ષોથી અહીં રહું છું.
 હેલી વખતે પોલાણોમાં
 થથરતાં કૃતરાંને
 પંપાળતો પડ્યો રહું છું.
 મધ્યાહ્નની ચાંદની
 અને અંધારી આર્દ્રતા
 કવિતા ઉત્તેજે છે.
 જીવાતની વાતો સાંભળવાની
 મજા આવે છે.
 જ્યારે તમરાંની જમાત
 એનું સમૂહગાન શરૂ કરે
 ત્યારે સૂઈ જાઉં છું,
 જ્યારે સવારની પહેલી બસથી
 ધરણી ધમધમી ઊઠે
 ત્યારે ઊઠું છું.

સંતાપોની પળોજણમાં અટવાઈ નથી જતો.
 એમને દૂરથી ભાળું છું.
 આ અંતરથી સ્થિર રહી શકું છું.
 વિષાદ વળગે
 તો ભાંગેલા ગોખલામાં દીવો કરી
 એને કાંચળીની જેમ ઉતારી નાખું છું.
 ઝૂકેલા આકાશ જેવી છત પાસેથી
 નમતાં શીખ્યો છું.

આ વેરણછેરણ અસ્થિઓમાંથી ઝમતું
 મૂક સંવેદન
 મારી અંદર સંઘરી રાખ્યું છે.
 છેલ્લી પીડા ઊપડે ત્યારે
 પ્રાણને નિચોવતો રહીશ
 કે જીવંત સત્ત્વ બહાર ઊભરાય
 મટોડાં અને તિરાડો પર છવાઈ
 અક્ષત થવાની એમની આકાંક્ષા
 પૂર્ણ કરે
 કે એમની કલ્પના ખીલે
 કે જડ કવિતા રચે
 કે જડ અને ચેતન વચ્ચે
 સ્ફુરણોનો સેતુ બંધાય.

મુંને જોવે... | ઊજમશી પરમાર

ખપતું નહીં ઘરચોળું, માગ્યાં નહીં ઠોળિયાં,
 કાંબીની જોડ નહીં, કડલાં રે,
 મુંને જોવે વ્હાલીડા, જરી નેહડો રે.

એક નદી ઊભરાતી તારા ઘટ-નેસડે,
 મારે કંઠે તો શોષ રોજના રે,
 મુંને જોવે વ્હાલીડા, જરી નેહડો રે.

તારા તે કાન ચહે મોઘમ કેં ગોઠડી,
 મારે મૂંઈ બોલકી આ ઝાંઝરી રે,
 મુંને જોવે વ્હાલીડા, જરી નેહડો રે.

ડમરી વંટોળિયાને બાથ ભરી ઊડશે,
 સોણલું આ સાચું પડાવજે રે,
 મુંને જોવે વ્હાલીડા, જરી નેહડો રે.

પર્વત કેં એવડા હો છાતીએ ઝળૂંબતા,
 હેઠે ને હેઠે જાઉં ઓગળી રે,
 મુંને જોવે વ્હાલીડા, જરી નેહડો રે.

ડૂબાડૂબ | ઊજમશી પરમાર

વાદળીએ વેર્યાં સરોવડાં,
 પડ પ્હોળું થૈ પથરાય રે,
 નાવસિયાં નોખી તરાહનાં.

જો, હોઠ ફૂટ્યા પર્વત-ટોચે,
 ચૂમે વાદલડી - ચીર રે,
 કેં છીપી તરસ જન્મો કેરી.

તું તડી પાડ કાં મેહુલા ?
 કેં તો જાળવ ભૈ, માપ રે,
 સાંબેલા-ધારે તૂટી પડ્યો !

થૈ તૃપ્તિનીચે ચરમ સીમા,
 ઊભેઊભા કેં ઝર્યાં ઝરણ,
 હણહણતા ધસમસ ઘોડલા.

ક્યાં ખસે ખીણ, વહી જાય ક્યાં ?
 બૂડ્યાં બારેયે વ્હાણ જો,
 થૈ અવ ડૂબાડૂબ પડી રહી.

૧

નથી જ શમતો કડાઓનો કિચૂડાટ હજી,
ચરણની ઠેકથી ઝૂલે હિંડોળાખાટ હજી.
સતત ગતિમાં છું, અંતાતી નથી વાટ હજી,
ઠરીને ઠામ નથી થાતી રઝળપાટ હજી.
સૂતો છું શ્વાસને ઓઢીને બાણશૈયા પર,
છે કર્ણમૂલોમાં અશ્વોનો હણહણાટ હજી.
વિદુર સામે હંમેશાં શકુનિ-પાસાં છે,
છે ધૃતરાષ્ટ્રના ખોળામાં રાજપાટ હજી.
આ ત્રાજવુંય પ્રતીકથી કશું વિશેષ નથી,
નથી જ આપતું સામેથી સાટોસાટ હજી.
કણસ મિલનની શમી ફીણ ફીણ થઈ ગઈ છે,
નદીને સાંભરે દરિયાનો ખારોપાટ હજી.
તિલક કરે જો રઘુવીર એ પ્રતીક્ષામાં,
ઘસે છે 'મીર' સુખડ રોજ ગંગાઘાટ હજી.

૨

બિચારી આંખને નિજની જ પાંપણે લોઈ,
બધાની વચ્ચે સરેઆમ વ્યર્થમાં રોઈ.
રહે શી રીતે કહો આમ કોઈ નિર્મોહી ?
મને હજીયે બતાવે છે આયનો કોઈ.
નકામો આંજી ગયો ઝળહળાટ આંખોને,
કશું મળ્યું નહીં દર્પણમાં બિંબને ખોઈ.
નથી ભરાતી કદી શૂન્યતા અવાજોથી,
તમારા નામની માળા અમે સતત પ્રોઈ.
ત્વચાની ભેખડોમાં ગુંજતા રહ્યા મંત્રો,
અમે નસોની જનોઈને લોહીમાં ધોઈ.
તમે પ્રકાશની ચર્યાઓ માત્ર કરતા રહ્યા,
ઉઘાડી આંખે અમે રાત વીતતા જોઈ.
ગઝલને છેડો તો આસાન થઈ જશો રસ્તો,
અમોને 'મીર' બતાવી ગયું કોઈ સોઈ.

આપણે હવે ક્યારેય નહીં મળીએ
એવું કહીને એ ગઈ છે
હવે નથી આવવાની
જતાં જતાં એણે છેલ્લું જોયું તે પળથી જ
એ સ્મૃતિ બનવા લાગી
જ્યાં જ્યાં નો'તી ત્યાં ત્યાં વસી ગઈ
માણસને કાઢી મુકાય
પણ સ્મૃતિને ?
એને માટેનો સમય વધી પડ્યો છે મને
એની છબિઓ પણ નાખું તો ક્યાં ?
છબિ ફાડું
પણ સ્મૃતિનું શું કરું ?
ખૂણેખાંચરે સંતાડેલા એના પત્રો
બહાર કૂદી આવ્યા
મોઢે થઈ ગયેલા પત્રો ફરી વંચાવા લાગ્યા
ઘડીઓ ઉકેલતાં ઉકેલતાં
ઘડીઓ ગણવા પર આવી ગયો
જે રસ્તેથી અમે એકાદ-બે વખત જ
પસાર થયા હોઈશું
ને હવે તો ત્યાં જવાનું કોઈ કારણ પણ નથી
પણ આવનજાવન અટકતી નથી
આંસુ તો ક્યારેક
એકબીજાને ખલે સારેલાં
જોકે, ખભો હજી ભીનો જ લાગે છે
હવે તો સૂકાં સૂકાં આંસુઓનું
વહેવાનું ચાલે છે
એકબીજાને ભરાવેલા કોળિયા તો
ક્યાંથી હોય હવે ?
પણ જીભ પર સ્વાદ રહી ગયો છે હજી
હજી પવનની સુગંધ બનવાની ટેવ ગઈ નથી
એક પણ ફૂલ ક્યાંય બચ્યું નથી છતાં -
એકબીજાની આંખે જોયાનેય સમય થયો
હવે તો ખાસ કંઈ નજરેય નથી ચડતું

ઘણો વખત થયો એનાં ઝાંઝર જોયાંને
 પણ તેનાં પગલાં જૂનાં થતાં નથી
 રેતી પર છે તો પણ !
 સડક પર ચટકતો તડકો છે
 પણ અમે ચાલેલા તે વરસાદી સડકને
 એ સૂકવી શકતો નથી
 હાથ તો ખેંચી લીધો એણે
 પણ સ્પર્શ લઈ જવાનું ભૂલી ગઈ
 એના ગાલ પર ફરતો મારો હાથ
 તો પાછો આવ્યો
 પણ એને વળગેલો એનો સ્પર્શ
 ઉતરડાતો નથી
 એ તો સામે નથી
 પણ તેની લાખ્ખો પ્રતોની ભીડમાં
 હું સાવ એકલો છું
 કેવું છે આ ?
 હું એકલો પડી ગયો છું !
 એ જેટલી છે તેમાં શરીર નથી
 ને હું જેટલો છું તેમાં શરીર જ છે
 ખબર નથી પડતી કે
 આવા અડધા શરીરથી
 આખી જિંદગી કેમનીક જશે ?

ગઝલ | મહેન્દ્ર જોશી

સાત સમદર પાર બગલી
 ક્યાંક મોતી ક્યાંક મણલી.
 કોણ થાશે રાજ-રાણી –
 ધૂળની કર સાત ઢગલી.
 સાત ભવની એ સખી છે
 લાગણી, જે નાર – નવલી.
 દ્વાર પર સાંજે સવારે
 પત્ર ફેંકી જાય ચકલી.
 મન થશે તો ગીત ગાશું
 આંગળી ! લે પહેર નખલી.
 કોઈ ઝૂકે છે ઝરૂખે
 રૂપ વારંવાર બદલી.
 આપણી વચ્ચે જો કશું હો
 રાખ જળની પાળ પતલી.
 શબ્દ આવે સાધુ-વેશે
 કોઈ અસલી કોઈ નકલી.

એક માણસ થઈ | હેમાંગ જોષી

હોઠ પર સ્મિત ને આંખ પાછળ રડું,
 આમ કાયમ મને ને મને હું છળું.
 મિત્રો તૈયાર છે હાથ લંબાવવા,
 પણ જુઓ રાહ સૌ કે હું ક્યારે પડું !
 કોણ જાણે કયા જન્મનાં પાપ છે ?
 એક માણસ થઈ માણસોથી ડરું.
 ભીડમાં અહીં મળાતું નથી કોઈને,
 શક્ય છે કે કબરમાં મને હું મળું.
 ઘાસ જેવા અહીં ગંજ છે શબ્દના,
 સોય જેવી ગઝલ છું જડું તો જડું.

આગ લાગે | હર્ષદ ચંદારાણા

આ નદીની છોળ અડતાં પથ્થરોમાં આગ લાગે,
 સાવ જોતાં રહી જવાથી કોતરોમાં આગ લાગે.
 બાહુ ફેલાવી ધસે, વરસાદ ભેટે, ગાઠ ભીંસે,
 બાદ ગામેગામ, લીલી, ખેતરોમાં આગ લાગે.
 કેં સમયથી ખુદનું એ હોવાપણું ભૂલી ગયા'તા-
 વાંસળી વાગે કે ભડભડ ઝાંઝરોમાં આગ લાગે.
 વન અને વગડે ફરી નૃત્ય ને ગીતોની રમઝટ,
 ઝાંઝરો રણક્યા કરે ને મર્મરોમાં આગ લાગે.
 બંધ લિફાફે હતો છૂપો સળગતો એક તણખો,
 પત્ર તારો ખોલતામાં અક્ષરોમાં આગ લાગે.

ગઝલ | ગોપાલ શારન્ગી

વેન્ટિલેટર પર જિવાતું હોય છે
 આયખું પણ થાક ખાતું હોય છે !
 નાડી, ધબકારા, ઈસીજી ને બી.પી.
 એ બધું ક્યાં ઓળખાતું હોય છે ?
 છે બધી કોરોનરી તો બંધ પણ
 કોણ ભીતર ગુનગુનાતું હોય છે ?
 કર હવે ડાયાલીસીસ કે સર્જરી,
 પોત પળપળમાં પીંખાતું હોય છે.
 ક્યાં ગયો રાજીપો મારો ક્યાં ગયો ?
 એક જણ ક્યાં વીસરાતું હોય છે.

હંસા એક વાર મને કહે, જેન્તી, તમારી આંખો...? ...કેમ, શું થયું છે મારી આંખોને... ? : સારી છે, સારી ગણાય; પણ તમારી જીભ, આઈ મીન ભાષા, બહુ ઈમેજનરી છે; આઈ મીન, વધારે પડતી કલ્પનાશીલ. આમ તો બક્ષિસ કહેવાય, પણ વાર્તાલેખક માટે જરૂરિયાત સારી વસ્તુ નહીં : મેં પૂછ્યું, એમ કેમ : તો કહે, તલવારથી દૂધી સમારવા જેવું; કવિતામાં કલ્પના ચાલી જાય, વાર્તામાં બધું ઠોસ જોઈએ, હવાઈ ગુબ્બારા નહીં; આ લો - : એણે મારા હાથમાં મોબાઇલ જેવું એક સાધન પકડાવ્યું. વોઇસ રેકર્ડર છે, ગામ જાઓ છો તે લેતા જાઓ, ખમીસના ખિસ્સામાં રાખવાનું, ડિજિટલ છે, જ્યાં જે કંઈ વાર્તાજોગું લાગે, રેકર્ડ કરી લેવાનું. આમેય આજકાલ બોલબાલા ડોક્યુમેન્ટેશનની છે; ખરું કે નહીં...? : પણ ચાલુ શી રીતે કરવાનું ? : લો આ મેન્યુઅલ લો; જેન્તી, આમાં વિ-ઓ-આર ફન્ક્શન પણ છે : એટલે શું ? : વોઇસ ઓપરેટડ રેકર્ડિંગ; અવાજને રેકર્ડર પોતાની મેળે પામી લે ને અવાજ ન હોય તો ચૂપ થઈ જાય; આપ મહેરબાન એનો જ લાભ લેજો. : અવાજ તો બધે હોય, હું બબડ્યો, પણ બીજું કંઈ બોલી શક્યો નહીં. ઉલટાવી-પુલટાવીને રેકર્ડરને, ને વળી મેન્યુઅલને, જોતો રહ્યો. પછી બન્નેને લેપટોપની બેગમાં ગોઠવ્યાં ને છેલ્લે કહ્યું, થેન્ક્સ. નજરના ચમકારા સાથે એણે સંતોષથી સ્મિત આપ્યું ને એના કામે ચાલી ગઈ...

ગામ આવતાં રેકર્ડરનો મેં ઠીક ઠીક અભ્યાસ કરી લીધેલો; પણ મૂંઝવણ એ હતી કે રેકર્ડરમાં ઉતારા કરવાથી તો કેવી વાર્તા થાય. એટલે પહેલાં તો મારી અંદર જેન્તીને મેં મારાથી છૂટો પાડી લીધો - કહ્યું, હું જેન્તી રેકર્ડ કરીશ, તારે ભાઈ ઓબ્ઝર્વ કરવાનું, મીન્સ કે ખાલી જોયા કરવાનું. એણે કહ્યું, એ ખરું ભાઈ પણ એક સવાલ છે - મારી બાજુનું રેકર્ડ શી રીતે થશે ? આ રમકડાને અવારનવાર તારી ભણી પણ ધરીશને; તું છૂટો ખરો પણ મારાથી લગીરેય છોટો ક્યાં છે ? બરાબર ? : ઓકે ઓકે, ખ્યાલ આવી ગયો. મારી બીજી મૂંઝવણ એ હતી કે રેકર્ડર વાપરવાની શરૂઆત કરવી તો કોનાથી કરવી... જોઉં છું...

એને વિ-ઓ-આર પર મૂકી ઓન રાખી હંસાના કહ્યા પ્રમાણે ખિસ્સામાં રાખી હું હજી ઉતારેથી બહાર જ પડ્યો તો; ત્યાં તો મને મારો એક વખતનો દોસ્ત વિષ્ણુ મળી ગયો. મને થયું, ચાલો મૂંઝવણ ટળી : અરે, વિષ્ણુ ! વરસો પછી. વાહ ! શું ચાલે છે વિષ્ણુ ? તો કહે, અહીંયાં આ ગંધારા ગામમાં ચાલે શું, બધું એવા-ન-એવું તો છે : હું કંઈ બોલી શક્યો નહીં. મને એની અને મારી વચ્ચેનો તફાવત દેખાવા માંડ્યો : તું પછી ભણ્યો કે નહીં ? : ના રે : એ એવી રીતે બોલ્યો કે હું વળી પાછો અટકી પડ્યો,

કંઈ કહું એ પહેલાં એ કહે : એક વાત છે : શી ? : આપણા બ્રાહ્મણ-જ્ઞાતિ પ્રગતિમંડળની ચૂંટણી છે. વાઘનાથ મન્દિરના પાછલા ચોરે, કાલે સવારે દસ વાગે; ઠીકઠીક રસાકસી છે. પ્રશ્ન ઊઠ્યો છે; મંડળનો નવો પ્રમુખ કોણ થશે - વર્ષોથી છે તે મહાત્મા જટાશંકરદાદો ? કે પછી બધા કહે છે એ ચોરાવાળો છેલ રમેશ ? : સાંભળીને જેન્તીને મેં કહ્યું, હું આ ભણી છું, તારે એ ભણી રહેવાનું, ચૂંટણી ભણી. એણે કહ્યું, ઓકે : વિષ્ણુ, રમેશ કોણ ? : એક છે વાઘનાથ મન્દિરમાં, તું નહીં ઓળખે : તું જવાનો, ચૂંટણીમાં ? : ના રે : ઠીક; શબ્દીર મીયાવાળા કેમ છે હવે તારા ફેમિલી સાથે ? : એ લોકો કંઈ કરતા નથી; પણ ત્યારપછી જુબેદાને મેં જોઈ નથી : પણ તું પછી પરણ્યો ? : ના રે : આ બે-બે-બે વખતે પણ ના રે એ એવી જ રીતે બોલ્યો, ને હું કંઈ કહું એ પહેલાં તો, ચલ મળશું પાછા - કહેતો નીકળી ગયો. જુબેદા ભણવામાં જોડે હતી, આકમામાં. એને વિષ્ણુ જોડે કુદરતી પ્રેમ થયેલો. 'કુદરતી' શબ્દ એનો. પણ પછી જુબેદાના ભાઈ શબ્દીરના માણસોએ એને સીમ બાજુ લઈ જઈ જૂડી નાખેલો. હુલ્લડ થઈ ગયેલું, કેમકે કારણ એવું કે એ પહેલાં છોકરીના જ બારામાં કોઈ અબ્રામને હિન્દુઓએ પતાવી દીધેલો. ગામમાં અમારા એ રીતે હુલ્લડની ચેઈન ચાલે. એક વાર થાય પછી અવારનવાર થાય. વિષ્ણુએ પણ જતાં જતાં સ્મિત કરેલું, પણ હંસાના જેવું સંતોષભર્યું નહીં.

મેં વિચાર્યું, ચૂંટણી છે તો બધાને મારા આ રેકર્ડરમાં બોલવાનું ગમશે. એ વિચારમાં મેં વિચારમાં હું ફિજિયાલોજીમાં થઈને જતો હતો. મેં જોયું તો આગળના ધોરણના છેડો અને છેડા ભેગો મોબાઇલ વીંટાળેલો એક વાંકડિયા વાળવાળો માણસ મારી તરફ આવતો તો. વાળ એના ખભા લગી છૂટ્ટા પથરાયેલા હતા. મને થયું, આ જ માણસ રમેશ છેલ છે; ને મેં એને પૂછ્યું પણ ખરું : ભાઈ, કાલની બ્રાહ્મણ-જ્ઞાતિ પ્રગતિમંડળની ચૂંટણીમાં શું તમે ઉમેદવાર છો ? : હા છું; કેમ ? તમે કોણ છો ? : હું એક સામાન્ય વાર્તાકાર છું. મારા બાપદાદાઓ અહીંના, પણ હું વરસોથી દૂર પડી ગયો છું, અમે પણ બ્રાહ્મણ : હા પણ વારતા જેવું અહીં ખાસ નથી, અહીંનું બધું એવા-ન-એવું છે (મને થયું, આ માણસ એવા-ન-એવું વિષ્ણુની રીતનું બોલ્યો), જોકે મારે મારા માણસોનો સાથ લઈ બધું બદલવું છે : સારી વાત, પણ તમે જરા વિસ્તારથી કહો ખરા, આ રેકર્ડરમાં, પાંચેક મિનિટ ? : રેકર્ડર ક્યાં છે ? : આ રહ્યું, મારા ખિસ્સામાં, તમારા આ મોબાઇલથી પણ નાનું છે, કોઈને દેખાશે નહીં : તે મને છાપે ચડાવવો છે ? : ના રે (મને થયું હું પણ, ના રે વિષ્ણુની રીતનું બોલ્યો), ખાલી વારતા લખવા : ઠીક; વારતાનો વાંધો નહીં; છતાં તમારો નંબર આપો : હું બોલતો ગયો, એ એના મોબાઇલમાં લખતો ગયો : ઠીક; જરા સાઈડ પર જઈએ, પેલા વડ નીચે : હું કચવાયો કેમકે વડ પર કાગડાઓની કાગારોળ કાન ફાડી નાખે એવી હતી; જોકે શું કરું... પણ ભાઈ, રમેશ છેલ તો તમે જ ને ? : તો તમને શું લાગે છે ? ઝટ રેકર્ડ ચાલુ કરો : ચાલુ જ છે : મારું જૂથ મારી પેઢીનાઓનું છે; જટાદાદાનું જટાદાદાનું છે; બધા ખખડી ગયેલા જૂના માણસો. જ્યારે

મારા જુવાન, તાજા; બધા મારામાં, રમેશ છેલમાં, ભરોસો રાખે છે - એમ કે જ્ઞાતિના ભાવિની મોટી આશા હું છું : મને થાય અરે, જેન્તી ગયો કે નહીં... તરત એનો અવાજ આવ્યો : કેમ આમ કરો છો ? વાર છે હજી; વચમાં આખી રાત પડી છે. જોકે ભાઈ, મને તો અત્તારથી બધું આવુંઆવું દેખાવા લાગ્યું છે : ચોરા પર બધા ગોઠવાઈ ગયેલા છે, બરાબર ચૂંટણીનો જ માહોલ. એક ભાઈ ઉદ્ઘોષકની રીતે બોલી રહ્યા છે : મિત્રો, મતદાનને હજી વાર છે. બન્ને ઉમેદવારો આવવા બાકી છે. ત્યાં લગી આપણે જરૂરી ચર્ચાઓ કરી શકીએ છીએ : મેં જેન્તીએ માન્યું છે કે આ માણસ બ્રાહ્મણ-જ્ઞાતિ પ્રગતિમંડળનો સેક્રેટરી હોવો જોઈએ, ને નામ એનું ઇન્દુપ્રસાદ હોવું જોઈએ : ઇન્દુપ્રસાદ બધાને મલાવડા કરી-કરીને બોલાવતો'તો : મુકુન્દ તલાટી કેમ છો ? બહુ દા'ડે દર્શન થયાં. આ લો, તમારા જિગરી પણ આવી ગયા. આવો આવો અંબાશંકર, કેમ છો ? શું ચાલે છે ? : રૂમાલથી નાક નસીંકતાં અંબાશંકર કહે : ચાલે શું, ગંઠોડા ! એ-નું-એ ! પણ વાત સાંભળો, ગઈ અગિયારશે રાકેશચંદ્ર ગયા, સ્વધામ ગયા સ્વધામ ! પૂનમે શાન્તુ મહેતા, ને પડવાએ ભાનુપ્રસાદ, એ જ લાઈને ગઈ કાલે ગમનલાલ દવે પણ ગયા ! ઇન્દુભૈ, ગયે વરસે કુલ સાત ગયા'તા, હવે જગ્યા થતી જાય છે, જગ્યા ! રાજ અમારી પેઢીનું ! તમો વડીલો હવે જાતે ખડો તો હારું છે : એટલું બોલ્યા પછી એ ઉઘાડા માંઢે હસતો રહે છે : સાંભળો, મારો મુખ્ય વિચાર કર્મકાણ્ડમાં પ્રાણ પૂરવાનો છે. એવી રીતે કે આજકાલમાં ઊડી રહેલી લોકની શ્રદ્ધા થોડીયે ચોંટી રહે. એ માટે હું પૂજાપાઠ ને ક્રિયાકાણ્ડની રીતો સુધારવા કહું છું : કહું છું, ભલા'દમી, આજના માહોલમાં બધું આધુનિક હોય એ જોવું જોશે કે નહીં ? લોટમંગા બામણ કાં લગ રે'શું ? અમે બધા પંચભાગીઆ બામણ. જજમાનો કનેથી કાચાં-પાકાં સીધાં મળ્યેથી ગુજારો થઈ જાય. કહું છું, જુઓ, જનમાક્સર કોમ્પ્યુટરથી કરવાના. દરેક વિધિ વખતે ઓડિયો-સીડી વાપરવાની - જેથી ઉચ્ચારોમાં ગલલાતલ્લાં જે ચાલે છે તે ના થાય. સીધું-સામાન માગવાનાં નહીં, યાદી આપી દેવાની - ઇમેઈલ હોય તો ઇમેઈલથી. ટાઈમ, વિધિનો નહીં, યજમાનનો સાચવવાનો કેમકે એ જ આપણો દેવ છે. કહું છું કે અલ્યા મૂરખાઓ, એ એનારાઈઓને વિધિની વીડિઓગ્રાફી કરવી હોય, એમનાં અમેરિકાવાસી છોકરા-છોકરીઓને બતાડવા, તો તેમાં આપડા બાપનું કયું દીવેલ બળે છે ? એથી આપડો તો પ્રચાર જ થવાનો કે બીજું ? કેમ, ખોટું કહું છું ? : ના, ખોટું તો નથી : પણ કેટલાક અડિયલ એવા છે કે નથી માનતા... જોઈએ... ચૂંટણી ના કરવી પડે તો સારું : રમેશભાઈ, તમને છેલ કહે છે તે કેમ ? : કેમકે હું દેખાવડો છું; કેમકે બધાને મારી ઈર્ષા થાય છે; હોઠની ધારે દીવેટ જેવી પાતળી મૂછ રાખું છું; આ ભૂરા વાંકડિયા વાળ કપાવતો નથી, છૂટા રાખું છું : એ બધું નહીં કહો તો ચાલશે, દેખાય છે : ભલે; મારું એકઢાળિયું ઘર છે, મન્દિરની બાજુમાં. હું રસિક માણસ છું. ઘરની પછીતે મેં બે ઝાડ ઊછેર્યાં છે, એક જાંબુડાંનું ને એક પારિજાતનું. ચોંકની આખી સવાર મળસકાથી મઘમઘી ઊઠે છે. સામે સાંકડી ગલી. ત્યાં હરવિલાસના મોટા મકાનનું પાછલું બાયણું પેડે છે. એ બીજા

કારણે, હરવિલાસને કારણે પણ બધા મને છેલ કહે છે : એ કોણ ? : મૂળશંકર જોશીની પરણેતર. હરવિલાસ મૂળશંકરથી પંદર વરસ નાની છે. લોક કહે છે એમ, વાંઢા મૂળિયાની બાપોતી મિલકતને પૈનાવી છે : મકાન મૂળમોટાને બાપોતી મિલકતમાં મળેલું છે. એક વાર ત્યાં ગયેલો. એ બે પાછલા ઓયડા વટાવો એટલે રાંધણિયું આવે, દેવપૂજા; એ પછી આકાશનું ચોખટું દેખાય એવી ચોખડી, એમાં ગરગડીવાળો કૂવો; પાછો એક ઓયડો; પછી પરસાળ, ને છેવટે આગલું બાયણું ને લાંબો મોટો ઓટલો; સામે-ગામનો મેઈન રોડ. મૂળમોટા ઘણુંખરું ઓટલે જ હોય. બેઠા બેઠા લોકના જોશ જુએ; જોશી તે ! : રમેશભાઈ, એક વાત કહું ? ખોટું ના લગાડશો, તમારે અંગે જ વધારે કહો તો સારું છે : ભલે; એમાં તો એવું કે મને રોજ રાતે જેઠા ગોલાની લારીએ લખોટી-સોડા પીવાની ને પછી જમાલ દૂઠિયાની દુકાનનું પાન ખાવાની આદત છે : અમ્બાશંકરને ઉઘાડા મોઢે હસતો જોઈને એની જોડેવાળો કહે છે : સારું સારું અમ્બાભાઈ, તમારે રમેશમાં જવું છે ને ? જજો; પણ મોઢું વાસો ! મરણની વાતે જાહેરમાં રાજી થાવ છો તે ભૂંડા બહુ લાગો છો; બાકી હું તમારી હારે છું. એણે ઠાવકાઈથી આંખ મારી ને આપવી'તી એ બ્રિફ આપી દીધી. ઇન્દુપ્રસાદ બન્નેને જોતા રહી ગયા : મેં જેન્તીએ માન્યું છે કે એ બીજાનું નામ ભાસ્કર મહેતા હોવું જોઈએ : અમારામાંના અમુક બામણોને જમાલનો વાંધો છે : કેમકે પાનની દુકાને જમાલ મટકા-જુગારનો ખીલો ચલાવે છે; ફુરસદમાં મકાનોની લે-વેચ કરે, દલાલ છે. પણ મોટો વાંધો તો એ છે કે જમાલ મુસલમાન છે. એકાદ વાર હું ય રમેલો, ખોટું નથી કહેતો; રૂપિયા નવસો હારેલો. જમાલ જોડે આજકાલ મેં દલાલીમાં ભાગીદારી રાખી છે. કેમકે આટલી જબરજસ્ત મોંઘવારીમાં ગોરપણામાં તો કેમનો દા'ડો વળે ? કેમ, ખોટું કહું છું ? : વાત તમારી બરોબર છે : જોકે એ લોકો મને વગોવે છે - એમ કે બ્રાહ્મણબાળને આવું બધું શોભતું નથી : ભાઈ, એક સ્લેજ અંગત, હરવિલાસ જોડે... તમારે ? : એવું કાંઈ નથી. દેવપૂજા માટે હરવિલાસ મારાં પારિજાત વાપરે છે, એમ કરવું ગમે છે એને; ને એટલે મને પણ ગમે છે. જાંબુ જેવો મીઠો સમ્બન્ધ; જેની તમારા જેવા વારતા કરનારાને ખબર પડે, લોકને ના પડે; મારે પાડવી પણ નથી : ભોળો શમ્ભુ મારો જાણે છે બધું. લાજ રાખશે. આ શ્રાવણ માસ છે, ખબર હશે તમને તે ના, નથી ખબર : તમને કહું, મેં આ વખતે બધા સોમવાર નકોડા કર્યા છે : અનાજનો દાણો નહીં, જળનું ટીપું નહીં. ચૂંટણી જીતીશ તો ત્યાં જ ઊજવી લઈશ. અમારે મંડળમાં મીટિંગ હોય એટલે બધાને એલચી-ચારોળીવાળું દૂધ ને મેથીની ભાજનાં ભજિયાં, હોય જ હોય. સેક્રેટરી ઇન્દુકાકા ખાવાના રસિયા છે. ભેગા બેસીને બરાબર ઝાપટીએ. મીટિંગનું તો બહાનું. કેટલાક તો એ માટે જ આવે; નીકળું : એકાએક રમેશો ચાલવા માંડ્યું; એટલે મેં કહ્યું, હજી પાંચ મિનિટ નથી થઈ : હા પણ બસ, મારે ઘણાં કામ ઊભાં છે : જતાં જતાં એ પણ મલકેલો, જોકે કોઈના જેવું નહીં, માત્ર એના જેવું.

મને થાય, છેલ આવો છે, તો મહાત્મા કેવો હશે. એ વિચારમાં ને વિચારમાં

હું આગળની તરફ જતો'તો. ત્યાં મેં જોયું તો ચાખડીઓ પહેરેલો એક માણસ કાળા ગોગલ્સમાં છટાથી ચાલતો'તો. એક બીજો માણસ એને છત્રી ધરીને ચાલતો'તો. છત્રી સફેદ અને મોટી હતી. મને થાય, તાપ તો કશો છે નહીં ને આ માણસ આટલા વટમાં કેમ છે. મને ઢેખાળાની ઠોકર વાગી, હું અથડાઈ જતો'તો; છત્રીવાળો બોલ્યો પણ ખરો, તમે સાહેબ, જરા જોઈને ચાલતા હો તો... : છટાવાળો તરત બોલ્યો, વાંધો નહીં, ક્ષમ્ય છે... : એમ સાંભળતાં મને થયું, પૂછી લઉં; મેં પૂછ્યું : આપ શ્રીમાન ઉમેદવાર છો કાલે છે એ ચૂંટણીમાં ? : જી; પરન્તુ આપશ્રી કોણ છો ? : હું એક સામાન્ય વાર્તાકાર છું. મારા બાપદાદાઓ અહીંના, પણ હું વરસોથી દૂર પડી ગયો છું, અમે પણ બ્રાહ્મણ : હા પણ વારતા જેવું અહીં ખાસ નથી, અહીંનું બધું જેમ હતું એમ જ છે ને અમારે એને એમ જ રાખવાનું છે (મને થયું, આ રમેશની રીતનું, છતાં ઊંધું બોલ્યો.) : ઠીક; પણ મહાત્મા જટાશંકરદાદા તો તમે જ ને ? : હા હા એઓશ્રી જ છે જટાદાદા; ને હું ઇન્દુપ્રસાદ જાની; અમારે મોઢું થાય છે, નમસ્તે ! : સાંભળો, રમેશભાઈ લોટમાં ઓર્ડર લાવે છે. અમે ચૌદે ચૌદે મતદારો એમનામાં છીએ : એ કેવા ઓર્ડર ? : અલ્યાભૈ, સમૂહ-લગનવારના તે લોટમાં કે ને ? : જાણો સૌ, આજથી હું છોટાલાલ તરવાડીને મારો ગુરુ નથી ગણતો - તમને બધાને કે દઉં - એમનું અશુભ ઉચ્ચારોનું ભૈસાબ હવે અતિ થઈ ગયું છે. લોચાય ઘણા મારે છે - પેલા પ્રોફેસરને ત્યાં સતનારાયણની કથા કરવા ગયા, ગયા તો ગયા પણ પ્રોફેસર જેવા પ્રોફેસરને પૂછે, વિષ્ણુ ભગવાનની પત્નીનું નામ બોલો ! : મેં જેન્તીએ વિચારી લીધું છે કે આ ભાઈનું નામ રસિક દ્વિવેદી હોવું જોઈએ : ઇન્દુપ્રસાદજી, નમસ્તે બરાબર પણ મને તમારા જૂથ વિશે પાંચેક મિનિટની માહિતી આપો તો ઉપકાર થાય : શું કરશો ? : રેકર્ડ; વારતા માટે : જટાદાદા તરત બોલ્યા, આપો આપો, ભાઈશ્રી જ્ઞાતિબન્ધુ છે, વળી કામ સરસ્વતીનું કરે છે, આપો : ત્યાં પીપળાને છાંયડે આવો : છત્રી એણે બન્ધ કરી. ચાખડીઓને છૂટી કરીને દાદા પીપળાને ઓટલે બેસી ગયા; સામેના ભૂરા આકાશને જોવા લાગ્યા; ગોગલ્સ પહેરેલા રાખેલા. મને સારું લાગ્યું કેમકે ઉપર પીપળાનાં પાનની નાજુક પટપટ ચાલુ હતી : અમારા જૂથ માટે જટાદાદા મોટા મહાત્મા છે. પરમ પૂજનીય છે. કેમકે નાતમાં એમનાથી વધારે કોઈ નથી - લગન-મરણના કે કશાં પણ વિધિવિધાન ને પૂજાપાઠ અમે બધા એમનું જોઈ-જોઈને તો શીખેલા. અગાઉ અમે યજ્ઞમાનોને કહેતા : શુભ-અશુભ બન્ને કામો કરીએ છીએ... દાદાએ તરત સુધારેલું : ડોબાઓ, એમ ન બોલાય; કામો કેવાં તે ઉમેરવું પડે; ફોડ પાડીને એમ કહેવાય કે ધાર્મિક કામો, શુભ અને અશુભ બન્ને ધાર્મિક કામો કરીએ છીએ; 'કામો' શબ્દ પણ બરાબર નથી, 'વિધિ' કહેવાય 'વિધિ'. વાત એમ છે, કે જ્ઞાતિમાં જટાદાદા જેવા પ્રખર સનાતની બચ્યા છે ત્યાં લગી સારું છે, નાત આખીમાં વેદપાઠી એ એક તો છે. પગેથી લંગડાય છે - જનમની ખોડ છે - પણ કાયા, તમે જુઓ, એકદમની દુરસ્ત; ઊંચા. સોનેરી પટ્ટીની ધોતી, ઉપર એવો જ સફેદ ખેસ, ફાંદનું નામ નહીં, જનોઈ ક્યારેય મેલી નહીં. કેટલા તો ગોરા છે. ટાલ થઈ ગઈ છે પણ પાછળ રૂપેરી લટોની ફરફર

જોતા જ રહી જઈએ. કેવા મોટા ગજાના માણસ. વાણી કેવી - લાગે કે સરસ્વતી એમની જીભે વસે છે. જમણી હથેળીમાં છીંકણીની નાની લમ્બગોળાકાર ડબ્બી, ચાંદીની; રમાડયા કરે. સૈડકો લે પણ નાકે કે આંગળીએ ડાઘાનું નામ નહીં. મદદમાં ધોળો બાસ્તા જેવો રૂમાલ હથેળીમાં લોચવી રાખે છે : બરાબર, ઇન્દુભાઈ બરાબર, આ બધું નહીં કહો તો ચાલશે, નજરે દેખાય છે : તો ? : એમ જે કહેવાય છે કે દાદાને મંડળ છોડવાનું પેલા જૂથે તમારી જોડે કહેવરાવ્યું છે, તે સાચું ? : મંડળ છોડવા-બોડવાનું દાદાને મેં નથી કહ્યું ! હું છેલવાળાઓનો આડતિયો થોડો છું ! : બરાબર; એક બીજી વાત ઇન્દુભાઈ, તમે દાદાને છત્રી આમ કાયમથી ધરો ? : હા, એ વાતની મને કોઈ શરમ નથી, મારે મન એઓશ્રી દેવ છે દેવ, મને તમે એમનો પડછાયો ગણોતો મને વધારે ગમે; તમારે રેકર્ડમાં લાઉડ કરવું હોય તો કરી લો. જેમ દાદા વરસોથી પ્રમુખ છે તેમ હું વરસોથી સેક્રેટરી છું. નાતની અમે બન્ને જણાએ જીવ રેડીને સેવા કરી છે, સેવા. કશા નફાતોટા વનાની નકરી સેવા; તમારે રેકર્ડમાં લાઉડ કરવું હોય તો કરી લો : મને થયું, કહે છે તો કરી જ લઉં; પણ એ બોલ્યે જતો'તો : તમને કહું સાહેબ, એમનાથી અમે રૂડા લાગીએ છીએ, ગામમાં અમારું ઊપજે છે. ગોરપટ્ટું કરી ખાઈએ ખરા. ધંધાને હારુ આ મોબાઇલ રાખીએ; પણ અમારું કશું ગજુ નહીં - બહુધા મિસ્ કોલ મારીએ - સ્તર પણ નહીં, કર્મકાણડનું શાસ્તર કશું જાણીએ નહીં, કાશીએ જઈને ભણ્યા જ કાં છે કોઈ ! બધું દેખાદેખીથી તો હાલે છે ! : એ રસિક ! તરવાડીએ તને મોઘજી પટેલને ત્યાં લગનવિધિમાં હારે નહોતો લીધો; બરાબર ? - પછવાડે તને એ જ બળે છે ને ? : બાકી, સાસ્ત્રી તો તું એમની દયાથી થયો છું. સીખ્યો બધું એમની પાંડે, ને એમનાથી ચડિયાતો વિદ્વાન કાર'નો થઈ ગ્યો ? અરે આજે પણ કાં ચોખ્ખું કશું એને આવડે જ છે તે... ડંકાસ ને ક્લીન શેવ સિવાયનું છે શું એની પાસે ? : ઇન્દુભાઈ મજાક કરે છે : ના ઇન્દુભૈ, એવું નથી, આ ભૈબન્ધો છે એટલે સાંભલી લઉં છું. બાકી તમને કાનમાં કહું - હું હવેથી એમનામાં નથી, છેલમાં છું. એવું સાંભળીને એક બીજો કહે છે : રસિકભાઈની વાત હાચી છે, તરવાડીને સંસ્કૃત કાં આવડે જ છે ! દાદાએ ચડાવી મારેલા તો છે ! એમને તો હું ય મારા ગુરુ નથી ગણતો; કેમકે હું તો ભૈ, જાતના જોરે તૈયાર થયેલો છું : ત્યાં એક ત્રીજો બોલે છે : ભઠૈ મારું આજકાલ હરખું નથી ચાલતું : કેમ લ્યા, માદળિયાં મંત્રાવા બૈરાં નથી આવતાં કે શું ? કે પછી તને આવડતું નથી ? : આવડે છે, ભૂલ જરા ય નહીં, પણ લોક હવે સુધરતું જાય છે, કરવાનું શું. ઇન્દુભાઈ, હું ય તમને કાનમાં કહું, હવેથી હું ને અમારા ગ્રૂપના સાતે સાત છેલમાં છીએ; કશું નવું શીખીશું એમની પાંડેથી : સારું સારું કરતા ઇન્દુભાઈ કોચવાઈને મોં ફરવી લે છે પણ પેલો મૂંઝામાં હસે છે : મને જેન્તીને આ બધાઓનાં નામો જાણવાનો કદાચ હવે કંટાળો આવે છે, જરૂર પણ નથી જણાતી : એક છેલ્લી વાત, રમેશ છેલ અંગે તમારો કોઈ અંગત મત ખરો ? : બનાવટી ને નવો લુચ્ચો માણસ ! એને નાતના નહીં, ખુદના ભવિષ્યની પડી છે. એએને અમેરિકાવાળા - જે ન સમજે ઉઠમણું ને ન સમજે તેરમું - તેવા જોડે વધારે

ફાવે છે. ગરુડપુરાણને પેલાઓ ગુરુપુરાણ કહે તો પણ એ નાલાયક સુધારતો નથી ! એટલે તો બધા એને એનારાઈ-ગૌર કહે છે. મુશ્કેલ વાત તો એ છે કે રમેશ જમાલનો એજન્ડ છે; બદમાશ સાલો હિન્દુ મહોલ્લાનાં ઘરાં વેચાવી આપે છે. એક ઘર હમણાં જ એણે પાટીદાર ફળીમાં વેચાવ્યું. મીંચાભાઈ રહેવા તો જશે ત્યારે જશે, પણ પાટીદારો રમેશને મારવા ફરે છે. ફરકાતું નથી એનાથી એ બાજુ. તમને કહું - ઇન્દુભાઈ ફુસફુસાટથી બોલ્યા - મારું ચાલેને, તો હું તો એને સોપારી આપીને સમરાવી નાખું ! અમે જીતશું તો રમેશ્યાને નાત-બહાર તો મૂકશું જ, બિલકુલ ! આટલું છંકી નાખજો રેકડમાંથી; છંકાય ખરું ? : હા હા, એડિટ થાયને, શું કામ નહીં : તમને સાહેબ, હરવિલાસ વિશે કશી ખબર નથી, ખરું ? : ખાસ નહીં : સાંભળો : ત્યાં જટાદાદા બોલ્યા, ઇન્દુભાઈ ચાલો હવે, બહુ થયું : આટલું પૂરું કરી લઉં દાદા, ઇન્દુભાઈએ ટહુકી કર્યો : હરવલિની એક વાત સૌ જાણી ગયું છે : દાદાની શરમે કે કોઈ કારણે ઇન્દુભાઈ ધીમે બોલતો'તો : એને દિવસમાં ત્રણ-ચાર વાર નહાવાની ટેવ છે. પરણી ત્યારથી ભક્તાણી થઈ ગઈ છે. પહેલું સ્નાન ભળભાંખળાનું; મૂળશંકર તો બાપડા હજી ઘોરતા હોય. ચોખંડીએ સ્નાન પતાવીને હરવિલાસ સીધી પારિજાતનાં ફૂલો વીણવા જાય. શરીરે એકલું રેશમિયું જ વીંટાળ્યું હોય. વાળની ભીની ઝાઝી લટો પીઠ પાછળ તે ઢગરે ટપકે, ને કેટલીક છાતી પર ચોંટલી ટપકતી હોય. (મને થાય, આયે મારે એડિટ કરવું જોઈશે. જોકે ક્યાં આવડે છે; હંસાને પૂછવું પડશે.) બાઈઓને ખબર નથી પડતી સાહેબ, કે કેવારે એવિયાઓ મારકણી બની બેસતી હોય છે ! આકાશમાં હજી શુકનો તારો હોય, ફળિયું હજી પૂરું જાગ્યુંય ન હોય, મહીં શુંનું શુંય થતું હશે. ગામગાંડો જગો તો એમ કહે છે કે હરવલિને રમેશ્યાના ઓયડેથી બહાર નીકળતાં અરધી કલાક થઈ જાય છે; એવિઓ પૂછે છે, ઘેર જઈને તરત પાછી નહાય છે તે બોલો જોઈએ સા વાસ્તે ? સાંભળનારા મરમમાં હસે; શું કરે ? : આ વખતે ઇન્દુપ્રસાદ ઝંખવઈ ગયો'તો, ધોતિયાની પાટલીથી મોઢું લૂછતાં જોર લાવીને બોલતો'તો : સાહેબ, એ જે હોય એ... મંડળના એકસો-ને-સુંડતાલીસ સભ્યો છે, એકસો ચાળીસ પુરુષો ને સાત સ્ત્રીઓ; પણ તમને કહું, પા ભાગનાંય નથી આવતાં. રાજની ચૂંટણીમાં જો મત આલવા બધાં નથી જતાં, તો આ તો ! બીજું, અપંગ ને માંદાંસાજાં સૌ થોડાં આવે ? એટલે અમે છૂટ રાખી છે - એમ કે ગેરહાજર રહેનારાંના મત બન્ને ઉમેદવારોએ જાતે લઈ આવવાના, એઓને ઘરે જઈને; ચાલે; આમેય, મેં કહ્યું એમ, આ કાં મોટી મુખ્યમંત્રીની ચૂંટણી છે ! : એટલું બોલીને એ અટક્યા : ઇન્દુભાઈ ! મિસ્ટર સેક્રેટરી ! અમે આ સત્તરે સત્તર જણા, સૌ, ઉઘાડેછોગ રમેશવાળા છીએ. એક વાત સાંભળી લો, ગેરહાજરના મત ઉમેદવારે જાતે લઈ આવવાના એ જે તમે બે જણાએ દુષ્ટ સગવડ રાખી છેને, એ નયોં ભષ્ટાચાર છે; ચૂંટણી નહીં, ભવાડો છે ને મતપેટીનું તો ભગળ છે ભગળ ! : કોઈ લબરમૂંછિયો જુવાન ઊભો થઈને બોલતો દેખાય છે : મેં જેન્તીએ ધ્યાનથી જોયું કે સેક્રેટરી જવાબ શું આપે છે : દીકરા મારા, ઊંચા અવાજે બોલવાનો કોઈ અર્થ નથી, કેમકે આ તો ચાલી આવતી પરમ્પરા છે; હાલ ને હાલ

તો શું થાય મારાથી એનું ? તમારાં ભાયગ હોય ને તમે લોકો જીતો, તો બદલી નાખજો ! : જુવાન છાસિયું કરીને બેસી જાય છે : મને જેન્તીને સૂઝતું નથી કે શું હોઈ શકે એનું નામ : એક કહેવું ભૂલી ગયો - હરવિલાસ, હરવિલાસ પણ સભ્ય છે : અરે વાહ ! સારું કહેવાય ! : હા સારુ જ વળી, સારુ જ બોલતા ઇન્દુપ્રસાદ, મારી કશી પરવા વગર, ચાલવા માંડ્યા; બબડતા'તા, મત આલવા આવે પણ ખરી, ના પણ આવે; એના જેવી બે-તણ જણીઓ મળી જાય તો આવે, તો તો આવે જ... : ને એ પછી બન્ને જણા ડાફાં ભરતા ચાલી નીકળ્યા. જતાં જતાં બન્નેમાંના એકેયનો હોઠ ફરકેલો નહીં.

હું મારા ઉતારે પાછો ફરતો'તો ત્યાં એક તળાવ આવ્યું. કિનારે વડવાઈઓવાળો વડ હતો, છોકરાં ડીંચોળતાં'તાં. એકાએક શી ખબર એકબીજાંને પકડીને ભેગાં થયાં; કશી ગુસપુસ કરી; અને, જગો ગાંડો, જગો ગામગાંડો જગો ગામગાંડો એમ બૂમો પાડતાં સપાટામાં દોડી ગયાં. મેં જોયું કે એક મેલોઘેલો જણ તળાવના પાણીમાં ટાંટિયા લંબાવીને બેઠો'તો; કેળું ખાતો'તો. મને થાય, આને તો શું ખબર હોય ચૂંટણીની. ત્યાં એ જ બોલ્યો, મિસ્ટર તમે નવા છોંને અમારા ગામમાં ? : હા; પણ તું ભઈલા, કાલની ચૂંટણી વિશે જાણે છે કંઈ ? : ચૂંટણીનું જાનુંને, જાનું છું, પન વધારે તો હરવિલાસને ખબર, રૂપારી હરવિલાસને; મારી ના થૈ તો ભલે ના થૈ, બાકી એનાથી રૂપારું ગામ આખામાં કોઈ મલે નેં : બોલીને કેળાની છાલ એણે તળાવમાં નાખી, બાંયથી મોં લૂછતાં કહે : હું જગો, પણ હું ગામગાંડો નથી, જગો લહેરી છું, ઓરછવ લહેરીનો છોકરો. અમે બામન નથી. ગામ આખામાં ભટક્યા કરું એટલે ગાંડિયો લાગું. આ ફરિયેથી તે ફરિયે, આ ભાગોરથી પેલી બાગોર ને ભરી બજારમાં આ છોડેથી પેલે છોડે આખો દા'ડો આંટા માર્યા કરું તે બધાંને ગાંડિયો જ લાગું કે કેં બીજું ! બાકી યાર, હું ગામ આખાનો જાનકાર છું. જટાદાદા સિવાયના બધાંની પોલ જાનું છું : એમની કેમ નહીં ? : મારા તારનહાર છે, જારે જઈ તારે રૂપિયા આલે; સામે મારે એ કહે એ બધું કરવાનું; સાંભળો : મેં રેકર્ડરને જોઈ લીધું છે, જેમ જોઈએ એમ જ છે : એ તમે સું કર્યું ? : કંઈ નહીં : ઠીક; સાંભળો; હરવિલાસ મત આલવા આવે પન ખરી એવું એ ઇન્દુડો મને પન કહેતો'તો. એને એવું જે લાગે છે તે એટલે કે એ બી હરવિલાસનો લટ્ટુ છે ! મેં જોયો છે એને પાછલે બાયણેથી પેસ્તાં; મૂળકાકાને મલવા જવાની જરૂર તાંથી જ કેમ ? બોલો, સા વાસ્તે ? પહેલેથી લટ્ટુ છે. ફરિયાવારા કહે છે, હરવિલાસ જોડે ગોઠવાવાનું'તું ઇન્દુભાઈને ને ગોઠવે ગ્યું મૂરુકાકાનું : એક મિનિટ, તું પરણેલો છું ? : ના; અમે બામન નેંને, બાકી હરવલિ માટે મને મન બૌ અતું. અજીય છે. નહીંતર, ગામમાં મોટી મિલકતવારા તો અમે જ અતાને; છોડોને એ વાત... ચાલો મારી જોડે ચાલો : ભાઈ શ્રીકાન્ત, અને એના તમે મિત્રો બધા, આ બધી માયાઓને બરાબર જાણી-સમજી લેશો, તો ગુસ્સો નહીં આવે; સમજાશે કે આપણી નાતની આ જ વાસ્તવિકતા છે; દયા આવશે : મેં જેન્તીએ જાણ્યું છે કે જુવાનનું નામ શ્રીકાન્ત છે : આ પ્રમોદ વાંઢો રહી ગયો, બરાબર ? કારણ શું ? એને ખાલી ટીપણું જોતાં આવડે. મઉરત જોઈ આપે. એને ગાગરિયો કહીએ છીએ કેમકે લાડવા ખાઈ

ખાઈને પેટ ડાળાનું નાનપણથી ગાગર થઈ ગયલું છે. મોટી સાઈઝનો ઝભ્ભો પહેરે તો થાય, પણ તોય પેટના ઉભારા પછી તો ઘાઘરો જ લાગે. એટલે પછી કોઈએ એને છોકરી આપી નહીં. સાલો યજમાનને કહી જ દે - લાડવાનું બુચિયું અહીં મૂકી દો, હું મારે આફણીએ વૈ લૈસ. પંચિયાના કછોટાભેર સિમેન્ટના છો પર બીજા દિવસની સવાર લગી ઉઘાડા ડિવે પડ્યો રહે, પીઢિયાં ગણે, ઓયડાના અન્ધારામાં ખાલી એના ડોળા તગતગે. એનો આફરો બીજી સવારે ઊતરે તો ઊતરે. લાગે છે આજે પણ એને જોઈતો ખુલાસો નથી થયો. ને એના જેવા તો આપણી લાડવાખઉ નાતમાં કેટલા છે, ભાઈ ! - ગામગાંડો જગો તો એમ કહે છે કે ચંદુ માળીનો છોકરો પછવાડે એને ગંદું કરે છે; એના ઓયડેથી મ'રખાનો નીકળે છે તે મહીં શું કરવાને ગયેલો, બોલો જોઈએ ? ભાઈઓ મારા, એવું બધું પણ છે ! બામન ખરા, પણ માણસમાંથી થોડા જઈએ ? : મને જેન્ટીને લાગ્યું છે કે આ માણસનું નામ પ્રકાશચન્દ્ર હોવું જોઈએ : ત્યાં છોકરાંઓની પેલી ટોળકી પાછી દેખાઈ ને એ જ ભૂમો પાછી સંભળાઈ - જગો ગાંડો, જગો ગામગાંડો જગો ગામગાંડો : આ બધાં બપોરિયાં, બપોરની વેજા, જુઓને યાર, મને પથરા મારશે, જઈ અમનાં, આવું છું - કહેતો ફંટાઈને જોરમાં દોડી ગયો. એને હું જોતો રહી ગયો'તો ત્યાં તો, અરે, સામેથી એ જ ધૂણતો દોડતો ને હસતો પાછો આવ્યો. આવતાંમાં ચાલુ પડી ગયો : છોકરાંને ચુકાવવાં પડે... યાર, ઇન્દુકાકો ખઉઘરો પણ છે, મંડળનું ખોટુંખરું નામું લખે છે, એને મંડળ છોડવું નથી, ચીટકુ છે. ગોઠવે એવું કે દાદાનો હરીફ કોઈ રહે જ નૈ, ચૂંટની-ફૂંટની થાય જ નૈ ! દૂધ-ભજિયાં ખૈને બધા છૂટા પડે. આ રમેસ વાઘનાથ ભગવાનનો પૂજારી છે, પણ સાફસૂફી કરાવે મગન ચોટલી પાંડે, પેલો કરે તો કરે. રમેસને નાનપણમાં પૈનાવેલો; પેલી એનાથી પન નાની, હુવાવડ કેમની થાય ? જનતાં જનતાં જ મરી ગઈ. જાતે રાંધી ખાય છે - આમ તો ખીચડી-કઢી, પણ મને થાય કે કોક વાર સાલો લાપસી-પૂરી બી ખાતો હસે. એને હરવિલાસને ગંદાં અડપલાં કરતાં મેં મારી આંખોએ જોયલો : કેવાં ? : બે હાથે થાંન્લાં પકડેલાં રાખે, બુચ્યમ્ બુચ્યા કરે ! છૂટે જ નૈ ! પેલી પન અમરૈ અમરૈને કરવા દે. (મને થાય, આ પણ મારે એડિટ કરવાલાયક છે) : તું ઘણો જાણકાર છે દોસ્ત, પણ મને તારે અંગેની બીજી તો કંઈ ખબર નથી : સાંભળો, હું ભન્યો-ગન્યો કેં નૈ. કારન મારા બાપુ. ગામમાં એ એક નમ્બરના જુગારી. મારા જનમ પછી મારી માને એમને કોઈ વાતે ફરગતી આવી દીધેલી. કહે છે બચારી થોડા જ મહિનામાં મરી ગઈ. દારૂ બહુ પીતા'તા. દેસી. વધેલી બાટલી ચોરીને કોઈ વાર હું ય ગટગટાવી જતો. મટકાનો ખીલો પહેલાં અમારો અતો, બાપે પછી જમાલને વેચ્યો. પન એ પછી, એ પછી, એક વાર મુમ્બઈના કોઈ ખીલેરી જોડે મારા બાપે ગામના ટાવર જેવડો મોટો, એવડો મોટો, એવડો મોટો, આંકડો લગાવ્યો, કે બિલકુલ હાર્યા; જમીનદોસ્ત થઈ ગ્યા ! બઅર્ધું સફાચટ ! ઘરબાર વેચવાં પડ્યાં; અમે રોડ પર આવી ગ્યા ! ને એક દિવસ મારા બાપે આપઘાત કર્યો. પછી તો, જુઓને યાર, ધીમેધીમે કરીને હું મારી જાન બહાર જ ગાંડો થૈ ગ્યો. સરૂમાં તો ઊભી વાટે થૈને ટેસન લગી ઘોડાની

માફક કૂદકે ને કૂદકે એવો દોડું, એવો દોડું કે ફીન ફીન થૈ જઈ. જવાહર હોટલવારો બાપનો જૂનો ભૈભન્ધ. મને ખવાડે તો ખવાડે, નૈંતર માગીભીખી ખઉં, દુકાનોને પાટિયે ઊંઘી લઉં. અઠવાડિયે તલાવે ખંખોરિયું કરું. તેવારે જોકે હારું લાગે, એવું, કે હું ગાંડો નથી; અરે, એવું લાગે, મારાથી ડા'યો ગામમાં કોઈ નથી ! અમનાં હું એ ભની જ જઈ છું, ના'ઈ લઉં. હું ચૂંટની જોવા જવાનો છું; તમે ? : હા હા, કેમ નહીં : તો ભલે; હજી એક આંટો મારે જટાદાદાની બાજુ બી મારવો છે, એમને મારું કેં કામ છે : હું જગાને બીજું પૂછું ત્યાં તો એ દોડ્યો - એ કહેતો'તો એમ જ, ઘોડાની માફક, કૂદકે ને કૂદકે...

હું ચાલતો'તો એ દરમ્યાન ગામનું બજાર આવ્યું. રસ્તા પર ને દુકાનો પર જ્યાં જુઓ ત્યાં માણસો જ માણસો. ભારે અવરજવર, પગોમાં ધૂળ, ડૂચા-કાગળિયાં ને બીડીઓનાં ટૂંદાંનો જ્યાંત્યાં કચરો, સામે અનાજ-કરિયાણાંની સુગન્ધો, તાજાં લીલાં શાકભાજી, ઊંચાંનીચાં ત્રાજવાં-કાટલાંની ખટાખટ, ઘરાકોની ગીરદી, રકઝક, લેં-વેચ, મજૂરો, અહીંતહીં મોઢાં મારતી ભૂખી બકરીઓ, એમને હાંકનારાઓના ડચકારા - નરી હડિયાદડી. વાતોમાં ઝોળીઓ ઝુલાવતી ત્રણ સ્ત્રીઓ મારી આગળ આગળ ભેગી જતી'તી. ત્રિપુટી. મને થાય, એમાંની જે એક લટક ચાલવાળી છે - હરવિલાસ હોવી જોઈએ. પણ એ માટે કરું તો શું કરું ? ધીમી ભૂમ પાડી, કે અરે ઓ બેન, હરવિલાસબેન ! ત્રણેયે એક સાથે પાછળ જોયું. ત્રણેય એક સાથે બોલી, અમારામાં હરવિલાસ કોઈ નથી, એ તો ઓ જાય. એમણે હાથ કર્યો એ દિશામાં મને એક બાઈ દેખાઈ ને તે ખરેખર હરવિલાસ હતી કેમકે રૂપાળી સ્ત્રી જેવું એટલા-તેટલામાં કોઈ કરતાં કોઈ હતું જ નહીં. જોકે અન્તર એટલું બધું હતું કે કરું તો શું કરું ? ત્રિપુટીમાંની એક, હાથનો ચાળો કરી મને મશકરીમાં હસતી'તી.

હું પાન નથી ખાતો; છતાં આજે ઇચ્છા થઈ કેમકે સામે એક મજાનું જમાલ પાનહાઉસ દેખાયું. એના ચોખ્ખા આંગણા પર પાણી છાંટેલું; ખૂણામાં લોબાનનો ધૂપ બળતો'તો; કાથીની લબડતી એક દોયડી પણ બળતી'તી - સિગરેટવાળા સળગાવી શકે એ માટે. કોઈ ખૂણે રેડિયો વાગતો'તો. નાની દુકાન, વચ્ચે પિત્તળના નાજુક કહેરાવાળો ઠાવકો ગલ્લો, કઠેરાની ધારે ધારે સુગન્ધી મસાલાની જાતજાતની ડાહી ડાહી ડબ્બીઓ. નીચે ખરડાયેલા બે લોટા - એક કાથાનો, એક ચૂનાનો. બેઠક પર એક અલમસ્ત જણ લૂંગીમાં ગોઠવાયેલો પણ ઉપર એણે કંઈ પહેરેલું નહીં. કપાળથી માથું પટાદાર રૂમાલથી કસીને બાધેલું. મેં પાન માગ્યું. છાતીના લીલાશ પડતા કાળા વાળનાં ગૂંચળાંની પેઠે ધૂણતો ધૂણતો એ પાન બનાવતો'તો, પણ હું તો માત્ર મને જ જોતો'તો. લોં સાહેબ કહીને એણે પાન ધર્યું ત્યારે ખબર પડી કે દુકાનને દીવાલો નથી પણ ચકમકતા અરીસા છે. અરે છત પણ અરીસાની હતી, જેની વચ્ચે થાળીના આકારની નાની ટ્યુબલાઈટ સળગતી'તી : સાંજ છતાં, લાઈટ ? : ના ના ભૂલમાં નથી, અલ્લાહને યાદ રાખવા રાખું છું, એથી મને સારું લાગે છે; બહારના છો ? : હા : સાચવજો : કેમ એવું શું ? : મજાક કરું છું, એવું કંઈ છે નથી પ...ણ - કહેતાં એનો જે હાથ હાલ્યો એ પર મારી નજર

અટકી, કેમકે એનો એ હાથ ઠૂંઠી હતો : હુલ્લડમાં, હુલ્લડમાં સાહેબ, એક હિન્દુડે... માફ કરજો, તમે હિન્દુ લાગો છો... : એની મોટી મોટી આંખોથી મને તાકી રહ્યો : ધમકી નથી આપતો; પણ સાચવજો : પછી એ ખુલ્લું હસ્યો ને એણે પાનના પૈસા, ગામ-મહેમાનના ના લેવાય કહીને ના જ લીધા.

રસ્તામાં પાન હું થોડા કચવાટ સાથે ચાવતો'તો; એ દરમ્યાન મને થાય, આમાં વાર્તાજોગું તો શું છે. પાન મેં થૂંકી નાખ્યું. ઉતારે પહોંચી બ્રશ કરી મોં સાફ કર્યું. જમી-પરવારીને સ્વસ્થ થયો. રેકર્ડરને ઓફ્ફ કર્ચું. એટલે તરત મને વિમાસણ થઈ, કે હવે શું. શું કરું ? મેં હંસાને હલો-હાય માટે મોબાઇલ કર્યો. એણે પૂછ્યું, ડિ-વિ-આર કેમ છે : ડિ-વિ-આર ? એ શું ? : ઓ ભગવાન ! ડિજિટલ વોઇસ રેકર્ડર, પ્લસ તમારું માથું જેન્તી ! : અને અમે હસી પડ્યાં. મજા કરો કહીને ફોન એણે કાપી નાખ્યો. ત્યાં ફરી ફોન આવ્યો, હંસાનો તો નથી - કોણ હશે ? : સાંભળો, હું રમેશ છેલ; તમારી વારતામાં લખજો કે ગરગડીવાળા ફૂલેથી દિવાહાને દા'ડે એક વાર કાળોતરો નાગ નીકળેલો ને હરવિલાસ સામે એણે સીધો ફૂંકાડો મારેલો, એની જીવલેણ ચીસ સાંભળી હુંતરત દોડી ગયેલો; પણ ખબર, ત્યારે મૂળુમોટા શું કરતા'તા ? કામવાળી રેવલીને લાડવાનાં બટકાં ભરાવતા'તા - સમજી ગયા ? બૈરાં અમસ્તાં ભમતાં નથી થતાં ! હરવિલાસની ધડકતી છાતી મારા ખોળામાં મને જોયા પછી ટાઢી પડેલી; આવજો ! : મને હસવું આવી ગયું, આ છેલ પણ એક જબરી અલાબલા છે... પણ એનું ય કરાય તો શું કરાય ? ...મને થયું, અત્યારે તો ઊંઘી જ જવાય; મેં જેન્તીને જણાવ્યું, તું ભાઈ ! જ્યાં હોય ત્યાં હાલ ઊંઘી જજે ! : હા ભાઈ હા ! સવારની વાત સવારે...

ગામની સવાર થઈ. રેકર્ડરને ગઈ કાલની જેમ તજવીજમાં રાખી હું ચૂંટણી જોવા નીકળ્યો ત્યારે હું મને, મને પણ ગામનો લાગ્યો. આગળ ધપતાં ધપતાં મને વિચાર આવ્યો, વાઘનાથ ભગવાનને મળી લઉં તો કેવું... હું પહોંચ્યો. મન્દિર ખુલ્લાસવાળું, પણ માણસ એકેય નહીં. બધું સૂમસામ. ઊંચા પવનના હડદોલા ઝડપમાં પટકાતા પણ અહીં તો નહીં જ કરતાકને દોડી જતા'તા. કરકરા પથ્થરનો પોઠિયો મહાદેવને એકીટસે જોતો'તો. મેં ઘંટ વગાડ્યો. ગર્ભાગારમાં એક નાનો દીવો બળતો'તો તેથી જણાયું કે ત્યાં અન્ધારું બહુ હતું. ભગવાનના માથે જળાધારી હતી પણ જળ જાણે કષ્ટાઈ કષ્ટાઈને ટપકતું'તું. મેં બીજી વાર ઘંટ વગાડ્યો તે ગભરાટમાં એક કબૂતર ઊડ્યું. ઘંટના ગુંજારવમાં હું બહાર નીકળ્યો ને ચમ્પલમાં પગ ભરાવ્યા. ચોંપાસ નજર પડતાં મેં ચોરો જોયો. દૂરના આકાશથી ઝીણાં ઝીણાં પંખીઓનો એક મોટો કાફલો નીચેની તરફ ફેલાતો મંડરાયો પણ જોશમાં સંકેલો મારી ઊંચેની તરફ વહેતો થયો. મને થાય, હું અહીંયાં, ને તે ય પાછો હું...! ...ભગવાન જાણે... ટટાર થઈ આળસ મરડ્યું તો શું જોયું ? એ જ ચોરા પર એ જ ચૂંટણી એ જ માહોલ. ઠઠા-મશકરી પણ એ જ ચાલુ હતી :

કેમ'લા પ્રમલા, અમળાયા કરે છે કેમ ? : અરે યાર સું કંટું, ગઈ હાંજે બહુ ખવઈ ગ્યું યાર : કેટલા દબાવેલા ? : આઠ લગી યાદ છે : તે હાળા, તારા ભાંડા હામે જોતો

હો તો : ભલામાણસ, એ હામે જોઈને તો ખઉં છું ! એમ તો ઝીણકાએ પણ ખાધેલા : હા પણ એવિયો પૈનેલો છે : હશે હશે મારા કેટલા ટકા ! : ભાઈ શ્રીકાન્તભાઈ, પેલા છેડે બેઠો જણાય છે એ ચન્દ્રવદન ઝીણકો છે : પ્રકાશચન્દ્ર બોલતા છે : એને ઝીણકો એટલે કહીએ છીએ કે સૂકલો સોટી ને માંડ ચાર ફૂટનો છે : ઝીણકા, કેટલા દબાવેલા ? : ત્રણ; કેમકે રાતથી ઝાડા થયલા, બા હારુ લોટામાં ચારેક ઘાલતો આવેલો. જોકે શ્રીકાન્તભાઈ, તમે જુવાનો જાણો છો, હવે તો લાડવા કોઈ બનાવતું કાં છે ? પાર્ટી-પ્લોટોમાં પાર્ટીઓ; બધું વરણસંકર; એમાં બ્રહ્મભોજનને તો કોણ સમજે ? - જેમ પંચભાગમાં કોઈ સમજતું નથી. એક વાર અમારા મહેશને પેલા રમણ વાણિયાની વહુ કહે, શું કામે આવ્યા છો; પેલાએ કહ્યું કે પંચભાગ માટે; તો કહે, એવો કોઈ બાગ અમારા ઘરમાં નથી... એટલે એવું છે. ધંધાપાણી વના કરવાનું શું ? મતલબ કે, હું ને મારા જેવા બીજા ભલે દાદામાં માનીએ છીએ, મત એમને જ આલવાના, પણ રમેશ છેલની દ્રષ્ટિ ખોટી નથી : એટલાંમાં સામેવાળો બોલે છે : મારે વાસ્તુશાસ્ત્રના ધંધામાં પડવું છે, કેમકે, એમાં કમાણી સારી છે : અલા મણિશંકર, વાસ્તુબાસ્તુ પછી, પહેલાં હાચુંજુદું બોલતાં શીખ : એક બીજો બોલે છે : મારે તો ધંધામાં હારું છે, આજકાલ સીમન્તવિધિ ખાસ્તાં ચાલે છે. લોક ટીવીની સીરિયલોમાં ગોદભરાઈ કી રસમ જોઈ-જોઈને શીખતા જાય છે; ફેશન થઈ ગઈ છે : એક બીજો આવતાંમાં બેસતાં બેસતાં બોલે છે : અલા, ગોદને જો ભરતાં આવડે પછી રસમ તો સહેલી જ ને - ? બચાડા મૂળુમોટાને એ જ ના આવડ્યું, સાંભળો બધા : સાંભળશું, પણ તું એ કહે કે ડુંગરી-લસણ ખૈને તો નથી આવ્યોને ? ના યાર, સાવન માસમાં થોડું એવું ? અમેય ધરરમકરમ હમજીએ છીએ : સારું, બોલ : બે મજાની બાતમી લાવ્યો છું : મને અને જેન્તીને બન્નેને લાગે છે કે આનું નામ મંગળદાસ હોવું જોઈએ : બોલવા માંડ : આ આપડો છેલ, રમેશયો, ફાવશે નહીં : કેમ ? : હરવિલાસને દૂહાડા રહ્યા છે ને નામ એમાં એવું આવે છે ! એકેય ગેરહાજરવાળાએ મત નથી આલ્યો ! : ના-ના, દાદાવાળાઓની કોઈ ચાલ હશે ચાલ : તાં હુધીનું તું કાંથી જાણી લાવ્યો ? : એ બધું ના કહેવાય, પણ મૂળશંકરબાપા ધૂંઆપૂંઆ છે : એક તો બાપાનું બૈરું પહેલેથી રૂપાળું, ને બાપા હાળા ધ્યાન ના રાખે પછી બીજું થાય પણ શું ? : હા, પણ હરવલિને ઓરિયો નથી પડ્યો તેનું શું ? : મૂળુભૈ વહુકી ગયલો ને ? : ના ભૈ ના, એ વાતમાં માલ નથી - સેના વહુકે ? દર સિયાળે પિનાકીની સુવર્ણમાલતી તો ખાય છે ! પછી ? એ જે હોય એ, બીજી બાતમી જાણવી હોય તો બોલું : બોલને લલવા, ભાવ શેનો ખાય છે ! : તો સાંભળો, રમેશે જટાદાદાની ખડકીવારા લાભાઈનાં તૈણેય ઘર ઈસ્માઈલ તાઈને વેચી માર્યા... કહે છે, સોદો દાદાની જાણમાં થયો છે : ના હોય ! : ના હોય નહીં, હોય જ હોય ! : અરે બાપરે...! આ ત્રણ હંગાથે આપણા બામણનાં અગિયાર ઘર વેચાયાં ! : પણ વખત આવ્યે બનવાનું શું, ખબર ? : ના : દાદો ઈસ્માઈલને હિન્દુ ઘરાક શોધી આલ્વાનો ! ઘીના ઠામમાં ઘી ! : તે છેલ ને દાદાની મિલીભગત ? : એની જાણ મને નથી, ખેલ જોયા કરો : એય પિનાકી ! ખરી

વાત ? : ખરી જ ને : માલતીમાં કશો ભેગ તો નથી કરતોને ? : ચૂપ મર, એમાં ભેગ ના કરાય - જો દાદા આવી ગયા... : હા પણ રમેશ કાં છે ? હજી આવ્યો નથી; ઇન્દુભાઈ, આવું કેમ ? : એમના તરફથી ભઈલા મને કશી માહિતી નથી, મને પણ થાય છે, આવું કેમ; જટાશંકરજી ! પધારો; દાદા ! પધારો, ગાદીએ વિરાજો ! જોકે રમેશ આવી પહોંચશે, આપણે મતદાન શરૂ કરીએ, બધો મિત્રોને વિનવતી કે પોતાનું મતપત્ર આ પેટીમાં નાખે... મેં ને જેન્તી બન્નેએ જોયું કે નીચે ખંખેરીને બધા ફટોફટ ઊભા થયા ને વાતવાતમાં તો આખું કામ પતીયે ગયું; લાગ્યું કે મુદ્દામાં બધા કેવા રેટ છે... મતગણતરી થઈ રહે ત્યાં લગી દાદાને વિનવતી કરીએ કે પ્રસંગોચિત બે શબ્દ કહે... મને ને જેન્તી બન્નેને થાય છે કે દાદા શુંયે કહેશે...

ભાઈઓ, મેં ને ઇન્દુભાઈએ ઘણું કર્યું છે, ઘણું કરવું છે, બાકી છે; પણ સવાલ બ્રાહ્મણત્વને જાળવી જાણવાનો છે. ચૂંટણી હું જીતું કે રમેશ, એનું મહત્ત્વ નથી. જ્ઞાતિમાં સ્વાસ્થ્ય જનમે, પ્રગતિ થાય, પણ આપણે બ્રાહ્મણ મટી જઈએ, હિન્દુ ના રહીએ, એ ન ચાલે; એ જ આજની તાકીદ છે. મેં સાચીખોટી બધી જ વાતો સાંભળી છે. છોકરા જગા ગાંડિયાની જીવન-આપદા ઓછી નથી. એના દબાવમાં એ ફાવે એમ બકે છે. એને માટે આપણને દયા હોય, પરન્તુ એની એકેય વાતને આપણાથી સાચી ન મનાય. માનીએ તો તર્કદોષ થાય. બીજું, મને મૂળશંકર જોશી, મારા જૂના મિત્ર, પોતે જાતે કહે તો માનું કે હરવલિને ગર્ભ રહ્યા છે. હરવલિ, મને દીકરી જેટલી વ્હાલી છે, જાતે કહે તો માનું કે રમેશથી રહ્યા છે. રમેશ પ્રત્યે મને અનુકમ્પા છે, સહાનુભૂતિ પણ ખરી : અલ્યા, કોઈ એકદમ ધીમેથી નીચું ઘાલીને બોલ્યો, દાદાને સહાનુભૂતિ - તે શું સમજવાનું ? : કોઈએ કહ્યું, ચૂપ મર : ત્રીજું, કોઈ વાર પુરુષનો પર સ્ત્રી સાથે કે સ્ત્રીનો પર પુરુષ સાથે કશો જોગ બેસી જાય તો બેસી જાય, પણ ત્યારે સંજોગ શા હતા તેની જાણ તો કામેશ્વર ભગવાન શિવશંકર સિવાય કોઈને હોતી નથી. માટે જોગ-સંજોગની ચૂંથાચૂંથ ન કરવી; કશું નીકળશે નહીં : પેલો ફરી બબડ્યો, અરે વાઆહ...! : ચોથું, મુસલમાન આપણા બન્ધુ છે, પણ આપણા ઘરાં એમને વેચાય નહીં, એમનાથી લેવાય નહીં. ભાઈ રમેશ ધનપતિ થવાને આ કરતા હોય તો ભલે કરે, એ એમનો અધિકાર છે, બાકી તેઓ ધર્મદ્રોહ કરે છે. મને ગળા લગીની ખાતરી છે કે અન્યથા, બેયના ધરમનું ધનોતપનોત નીકળી જશે; વધુ ન બોલાવો તો સારું છે - લો, ગેરહાજર છે એ બધાંના આ મારા મત : પણ રરમેશભાઈના તો એ મત પહોંચ્યા નથી, એ પણ આવ્યા નહીં, શું કરીએ ? : કશું નહીં. આગળ વધો, સમયવ્યય થાય છે...

બને છે એવું કે મતગણતરી ચાલતી હોય છે એ દરમ્યાન ગામગાંડો જગો દોડતો આવે છે : થોભો થોભો ! રમેશભૈને પટલાઓએ ડાંગોથી માર્યો ! બેહોસ પડ્યા છે. આસા નથી લીલાધર દાક્તરને... હવડાં પાછો આવું છું ! - કરતોકને એ ફંટાઈને પાછો દોડી જાય છે. સાંભળીને રમેશવાળા બધા મતદારો ગભરાટમાં ઊભા થઈ આમતેમ ફરતા થઈ જાય છે. જગો એ જ રીતે દોડતો પાછો આવે છે : થોભો થોભો ! થોભો !

હરવલિબેન ધૂસ્કે ધૂસ્કે રડે છેએ, મૂરુબાપા એને છાની રાખે છે પણ રહેતી નથી... હવડાં પાછો આવું છું ! - કરતોકને એ ફંટાઈને પાછો દોડી જાય છે. સાંભળીને ઇન્દુભાઈ ઊભા થઈ બહાવરા માંએ દાદાને જુએ છે. જગો એ જ રીતે દોડતો પાછો આવે છે : થોભો થોભો ! થોભો ! જમાલ પાનહાઉસને પટલાઓએ વાનિયાઓના સાથમાં આગ ચાંપી છે; ડોલ ભરીને પેટ્રોલ છાંટ્યું, ને પછી કાથીની એની જ દોયડીથી હરગાવ્યું; આગબમ્બાવારા કોઈ છે નથી... હવડાં પાછો આવું છું - કરતોકને એ ફંટાઈને પાછો દોડી જાય છે. એ જ રીતે દોડતો પાછો આવે છે : થોભો થોભો ! થોભો ! હુલ્લડ ફાટી નીકળ્યું છે, જમાલ પાનવારો ટાવરે તલવાર ખેંચીને બેઠો છે, કહે છે એકોએક હિન્દુડાને વાઢી નાખીસ. પોલીસ ઘભરૈને હંતૈ ગૈ છે. મુસલમાનોને મારવા હિન્દુ મહોલ્લાવારા જૂના તાઈવગામાં કારના પહોંચ્યા છે... ઇસ્માઈલ તાઈ બૂરી રીતે ઘવાયો છે, નહીં બચે... હવડાં પાછો આવું છું ! સાંભળીને બધા ચાલોભૈ ચાલો, દોડો, કરતા ધડાધડ દોડવા માંડે છે. થોડીક જ વારમાં ચૂંટણી ચૂંટણીને ઠેકાણે ને ચોરો જોતજોતામાં ખાલી : ઇન્દુભાઈ બૂમો પાડે છે : થોભો થોભો ! થોભો ભૈ થોભો ! જગો એ જ રીતે પાછો આવી - ઇન્દુભૈ ! દાદા ! કાં જાવ છો, થોભો ! તમે જ મારાં માઈ-બાપ છો, કહ્યું બધું કર્યું છે ને જીવિસ તાં લગી કરતો રહીસ, થોભોને - એમ કાકલૂદી કરતો ઢળી પેડે છે ને બે હાથ જોડી જટાદાદાના પગોમાં પડી માથું કૂટે છે. દાદા ચીડમાં એને હળવી લાતથી આઘો કરે છે. પછી કોઈ ઘાયલ જાનવરની જેમ પછાડા ખાતો જગો છેલ્લે આરડતો આરડતો ટાઢો પડી જાય છે... જાણે મરી ગયો...

આ બધું નાટક છે કે સાચું છે તે મને કે જેન્તીને નથી સમજાતું. એવી અસંમજસમાં જેન્તી દુઃખી, ખાસ તો ઉજાગરાને કારણે થાકેલો વધારે દેખાય છે. એવા એને આંગળીનો ઇશારો કરી હું મારી ભણી બોલાવી લઉં છું; કહું છું, આમાંનો એકોએક મહા ઠગ, ખેલાડી ને બદમાશ જણાય છે; એકમેકમાં સાલાઓનાં લટિયાં એવાં તો ગૂંથાયાં છે; મને તો અંદર જબરો બગાડ ગન્ધાય છે. મને થાય છે, કંઈક કરવું પડે : જેન્તી પૂછે છે, પણ શું ? : અને એક કમજોર સ્મિત સાથે ધીમે ધીમે મારામાં જખી જાય છે.

ઉતારે સાંજે મને થયું, લાવ, બધું સાંભળું, કેવું થયું છે. રેકર્ડરને પ્લેમાં મૂકતાં હસી પડ્યો કેમકે રેકર્ડબટન ઓન-નું-ઓન જ હતું ! અરે રામ ! ઝટ હેડફોન લગાવ્યો, કમે કમે બધું આવતું ગયું; આવેજ ને : ના રે કહેતો દુખિયારો વિષ્ણુ; પછી એણે કદી નહીં જોયેલી એની ઝુબેદા; હિમ્મતભેર છટાથી જીવતો રમેશ છેલ; મહાત્મા - હા, મહાત્મા જ વળી, પણ સાવ કુટીલ એવા મુત્સદ્દી જટાશંકર; લાચાર પણ ચાલાક ઇન્દુપ્રસાદ; નિર્દોષ છોકરાં, ગાંડો જરાય નહીં, પૂરો બનેલો, એવો જગો ગામગાંડો; બજાર; એમાંની પેલી ત્રણ સ્ત્રીઓ, મને આંખ સામે જોવા મળી જ નહીં એ હરવિલાસ; જમાલ, એના પાનહાઉસના અરીસા, એનો પેલો ઠૂંઠો હાથ, મને એણે કહેલું તે, સાચવજો; વાઘનાથ મન્દિર, પેલો પોઠિયો, ઘંટારવ; મારો પાનનો થૂંકારો... સાથે, જેન્તી ભણીની પણ બધી જ વાતો; બ્રાહ્મણજ્ઞાતિજનોના હોશિયારીભર્યા ઠણ, જે મેં પણ જોયા; ચૂંટણી,

ચૂંટણી તો શું, આળપંપાળ, બનાવટભરી પતરાજી; ને તોબા તોબા, જગાએ જગવેલું ઢુલ્લડ ! અને છેલ્લે ચીડમાં દાદાની એને હળવી લાત – બધાં સંભળાયાં; વારંવાર દેખાયાં પણ ખરાં. જોકે સાથોસાથ, મેં બ્રશ કરેલું ત્યારના કોગળા જેવા તો કંઈ કેટલાય એમાં ચિત્રવિચિત્ર અવાજોનો ઘોંઘાટ હતો. હોય જ ને – ઠેકઠેકાણે ભમેલો તે. ને આ બચારા વિ-ઓ-આરને તો શો ભેદભાવ ? તો, શું કરું ? મેં હંસાને મોબાઇલ કર્યો; બધું માંડીટીપીને જણાવ્યું. તો કહે, તમે ઊંધું માર્યું. રેકર્ડર જેન્ટીને આપવાનું હોય ને ! હોય કે નહીં ? એને બદલે આખી વાતમાં હું-હું કરતા તમે ઘૂસી ગયા ! વાર્તાકાર તમે નથી, જેન્ટી છે ! છે કે નહીં ? : હા : ચલો વાંધો નહીં, ભધું એક-નું-એક છે; સાંભળો, એમાં નોંઠઝ-કટ-ફન્ડશન છે એ ઓન કરશો પછી સાફસૂફી કરી શકાશે; મહેનત લો, આવડી જશે; હું હમણાં બિઝી છું – કહીને ફોન એણે કાપી નાખ્યો. મેં ખાસ્સી મથામણ કરી પણ સફળતા ન મળી. રેકર્ડરને ચૂપ કરી સામે બેસાડી ક્યાંય લગી વિમાસ્યા કર્યું. મને થયું, વોઇસથી નોંઠઝને અને નોંઠઝથી વોઇસને જુદો પાડવાની ખટપટમાં પડવા કરતાં વાર્તા માટે જેમ સૂઝે એમ કમ્પ્યુટરમાં લખ્યે રાખવું શું ખોટું ? એ જ બરાબર છે... હંસાને એવી કમ્પ્યુટરમાં તૈયાર થયેલી વાર્તા જ વંચાવીશ... એને ઇ-મેઇલ પણ કરાશે. અને લેપટોપ કાઢી, મેં લખવા માંડ્યું :

બ્રાહ્મણ-જ્ઞાતિ પ્રગતિમંડળની ચૂંટણી આ વખતે વાઘનાથ મન્દિરના પાછલા ચોરે, કાલે સવારે દસ વાગે છે; ઠીકઠીક રસાકસી છે. પ્રશ્ન ઊઠ્યો છે; મંડળનો નવો પ્રમુખ કોણ થશે – વર્ષોથી છે તે મહાત્મા...કે...? વગેરે વગેરે.

r

સાભાર ગ્રંથસ્વીકાર

કવિતા-ગઝલ

(૨૮૩) **અર્ણવ :** રજની શેઠ, ૨૦૧૦, કાનજીભાઈ દેસાઈ સમાજ શિક્ષણ ભવન ટ્રસ્ટ, સુરત, પૃ. ૮૪, રૂ. ૬૦/- (૨૮૪) **તરસ્યાં વાદળ :** મનસુર કુરેશી, ૨૦૧૦, લેખક પોતે, દીવાનપરા રોડ, કાઝીવાડ મસ્જિદ પાસે, ભાવનગર, પૃ. ૧૯+૧૧૩, રૂ. ૫૦/- (૨૮૫) **મનથી કલમ સુધી :** ગિરીશ જોશી, ૨૦૦૯, એન. એમ. ઠક્કરની કંપની, મુંબઈ, પૃ. ૧૮+૯૩, રૂ. ૧૦૦/- (૨૮૬) **ઊઘડતી દિશાઓ :** સોનલ પરીખ, ૨૦૧૦, શુભમ્ પ્રકાશન, મુંબઈ, પૃ. ૨૧+૧૨૫, રૂ. ૧૨૫/- (૨૮૭) **પોસ્ટ સ્ટેન્ડ પાસે ઊભી છે :** ક્રિસન સોસા, ૨૦૧૦, સાંનિધ્ય પ્રકાશન, સુરત, પૃ. ૮૮, રૂ. ૮૦/- (૨૮૮) **સૂર્યનો સંદર્ભ :** સ્નેહલ જોષી, ૨૦૧૦, લેખક પોતે, વાઙ્મય, પીડબલ્યુ ડી ઓફિસ સામે, બોટાદ, પૃ. ૧૨+૯૦, રૂ. ૮૦/- (૨૮૯) **બે ઘડીની જિંદગી :** બેજાન બહાદરપુરી, ૨૦૧૦, આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૬૮, રૂ. ૧૧૫/- (૨૯૦) **માવડી મીઠી છાંય :** સંપા. દીપક બારડોલીકર, ૨૦૧૦, ધબક પ્રકાશન, વડોદરા, પૃ. ૮+૭૯, રૂ. ૧૦૦/-

નિબંધ

હાઇસ્કૂલમાં...

રતિલાલ બોરીસાગર

(નોંધ : ગાંધીજીની આત્મકથાના એક પ્રકરણનું શીર્ષક પણ ‘હાઇસ્કૂલમાં...’ છે. આ સામ્ય કેવળ આકસ્મિક છે એમ સમજવું. ‘Great people think alike’ કે એવું કંઈ સૂચવવાનો લેશમાત્ર આશય નથી !)

અમારા વખતમાં ચાર ધોરણ સુધીની શાળા ‘ગુજરાતી નિશાળ’ તરીકે ઓળખાતી; એ પછી ‘અંગ્રેજી નિશાળ’ ! ગુજરાતી શાળામાં એ વખતે એક ધોરણમાં પાસ થઈ બીજા ધોરણમાં જવાની પ્રક્રિયા ‘પડવું’ ક્રિયાપદથી ઓળખાતી. ‘રતુ બીજામાં પડ્યો, ત્રીજામાં પડ્યો, ચોથીમાં પડ્યો...’ એ પ્રકારનાં વાક્યોનું ધ્વનિમુદ્રણ હજુ મારા ચિત્તમાં સંઘરાયેલું છે. જીવનમાં પડવા-આખડવાનું આવ્યાં જ કરવાનું છે એને માટે તૈયાર રહેવાની આલબેલ પુકારતી હોય એ શક્ય છે. (જોકે ‘આલબેલ’ શબ્દ ‘All well’ પરથી આવ્યો હોવાનું કહેવાય છે. અહીં જીવનમાં બધું જ ‘All well’ નહિ હોય એવો સંકેત રહેલો હતો કદાચ !) એકડિયામાં જ હું ચાર પછી પાંચ આવે એવું શીખ્યો હતો, પણ ચાર ધોરણ પછી હું પાંચમામાં ન પડ્યો – ‘ફર્સ્ટ સ્ટાન્ડર્ડ’માં આવ્યો ! ‘ફર્સ્ટ’નો અર્થ ‘પહેલું’ થાય એવું જ્યારે મેં જાણ્યું ત્યારે થોડો વખત મને એવું લાગેલું કે અંગ્રેજી નિશાળના શિક્ષકોનું અંગ્રેજી પાકું હશે પણ ગણિત કાચું લાગે છે !

‘ફર્સ્ટ સ્ટાન્ડર્ડ’માં ભણવા માટે જે અંગ્રેજી નિશાળમાં મારે જવાનું હતું તે નિશાળનું નામ ‘ધ કુંડલા હાઇસ્કૂલ’ હતું. (આજે મારી એ નિશાળ ‘જે. વી. મોદી હાઇસ્કૂલ’ તરીકે ઓળખાય છે.) ‘કુંડલા હાઇસ્કૂલ’ તો સમજ્યા, પણ આ ‘ધ’ (The) શું છે તે અંગે બહુ લાંબા સમય સુધી કુતૂહલ રહેલું !

હવે તારે હાઇસ્કૂલમાં ભણવા જવાનું છે’ એવું વડીલો તરફથી પહેલી વાર કહેવામાં આવ્યું ત્યારે પ્રથમ તો હું એમ સમજેલો કે આ કેવળ માહિતી છે. પરંતુ, મને માહિતી નહિ, પણ જ્ઞાન આપવાનો વડીલોનો આશય હતો એ હું પછી લગભગ આખું વેકેશન પૂરું થયું ત્યાં સુધી મને અપાતા રહેલા ઉપદેશ પરથી સમજી શક્યો. ‘હવે તું હાઇસ્કૂલમાં આવ્યો... પગ વાળીને બેસતાં શીખ, ધાંધલ-ધમાલ ઓછા કર... શેરીમાં રમવા, જવાનું ઓછું કર...’ વગેરે વગેરે વગેરે...

ફર્સ્ટ, સેકન્ડ અને થર્ડ સ્ટાન્ડર્ડ સુધી અમારી આ અંગ્રેજી નિશાળ ‘મિડલ સ્કૂલ’ તરીકે ઓળખાતી અને તે પછી હાઇસ્કૂલ તરીકે. ‘હવે તું હાઇસ્કૂલમાં આવ્યો’ એવું પહેલવહેલી વાર સાંભળ્યું ત્યારે ગર્વની લાગણી થયેલી. પણ ‘આ તો મિડલ સ્કૂલ છે, હાઇસ્કૂલમાં જવાને તો હજુ ત્રણ વરસની વાર છે’ એવું જાણ્યા પછી મારો ઉત્સાહ કંઈક મંદ પડી ગયો હતો.

મિડલ સ્કૂલના ફર્સ્ટ સ્ટાન્ડર્ડનો પહેલો દિવસ મને બરાબર યાદ છે. આ નવી જ દુનિયા હતી જાણે ! પહેલો ફેરફાર બેઠક-વ્યવસ્થાનો હતો. ચાર ધોરણ સુધી અમે ‘ભૂમિપુત્રો’ હતા — નીચે બેસીને ભણતા. અહીં બેન્ચ પર બેસીને ભણવાનું હતું. જેને ‘બાંકડો’ જેવી કંઈક હીનતાવાચક સંજ્ઞા તરીકે ઓળખતાં એને હવે ‘બેન્ચ’ જેવા માનવાચક પદનો દરજ્જો આપવાનો હતો. ગુજરાતી નિશાળમાં ખોળામાં પાટી રાખીને લખવાનું હતું. અહીં લખવા માટે સામે ડેસ્ક હતું. આ ડેસ્કનો ઉચ્ચાર મને ઘણા પ્રયત્ન પછી આવડ્યો હતો. ચોથા ધોરણમાં અમારે બે વર્ગો હતા. આ બે વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ ઉપરાંત સાવર વિભાગની શાળાના વિદ્યાર્થીઓ પણ મિડલ સ્કૂલમાં દાખલ થયા હતા. પણ સૌથી નવી વાત ગામની કન્યાશાળાની કેટલીક કન્યાઓએ પણ શાળામાં પ્રવેશ લીધો હતો — એ હતી. એ સમયે સામાન્ય રીતે છોકરીઓનું શિક્ષણ ચાર ધોરણ સુધીમાં સમાપ્ત થઈ જતું. બહુ જૂજ માતાપિતાઓ પોતાની પુત્રીઓને છોકરાઓ સાથે ભણાવવા તૈયાર થતાં. એ સહશિક્ષણ હતું પણ એમાં ‘સહ-તત્ત્વ’ જેવું કશું નહોતું. દરેક ધોરણના એકાદ વર્ગમાં બે-પાંચ છોકરીઓ હોય તે પિરિયડ શરૂ થાય ત્યારે ‘સાહેબ’ની સાથે જ વર્ગમાં પ્રવેશે ને જેવો પિરિયડ પૂરો થાય કે આખો રસાલો ‘સાહેબ’ની સાથે જ વિદાય લે. વચગાળાના સમયમાં આ બાલિકાઓ એમના માટેના ‘ગર્લ્સરૂમ’માં બેસે. મારી શેરીની અમારી ઉંમરની છોકરીઓ જોડે અમે છોકરાઓ કોઈ સંકોચ વગર હળતા-ભળતા. પણ આ અંગ્રેજી નિશાળમાં ક્યારેય કોઈ બાલિકા જોડે કશી વાત કરી હોય એવું યાદ નથી.

શિક્ષા કરવાની બાબતમાં આ ‘અંગ્રેજી’ નિશાળના શિક્ષકોએ ‘ગુજરાતી’ નિશાળના શિક્ષકોનું અનુસંધાન જાળવી રાખ્યું હતું. અલબત્ત, શિક્ષાના પ્રકાર અને પ્રમાણમાં સારું એવું વૈવિધ્ય હતું. શારીરિક શિક્ષાનું પ્રમાણ ઉત્તરોત્તર ઘટતું ગયું હતું. ગુજરાતી નિશાળમાં શારીરિક શિક્ષા કરવાની બાબતમાં તમામ શિક્ષકો સમાન પ્રકૃતિ ને પ્રવૃત્તિવાળા હતા. જ્યારે અંગ્રેજી નિશાળમાં બિલકુલ શિક્ષા ન કરે એવા શિક્ષકો પણ હતા. કેટલાક શિક્ષકો શિક્ષા કરવાની બાબતમાં એકદમ મૌલિકતા દાખવતા. અમારા એક શિક્ષક ગુનેગાર વિદ્યાર્થીને ચાલુ વર્ગે ભીંત સામે જોઈને ઊભા રહેવાની શિક્ષા ફરમાવતા. બધા વિદ્યાર્થીઓની હાજરમાં પાંત્રીસ મિનિટ સુધી ભીંત સામે જોઈને ઊભાં રહેવાનું દેખાય છે એટલું સહેલું નથી એ હું મારા આવા એક-બે અનુભવ પરથી કહી શકું તેમ છું. અમારા એક શિક્ષક ગુનેગાર વિદ્યાર્થીને શાળાના મેદાનમાં આવેલા ઝાડ નીચે અદબ વાળીને ઊભાં રહેવાની શિક્ષા કરતા. થોડો તડકો-થોડો છાંયો એવી સ્થિતિમાં પાંત્રીસ મિનિટ ઊભાં રહેવાનું. કાકાસાહેબ જેવા વિદ્યાર્થીઓમાં આ કારણે વૃક્ષપ્રેમ કેળવાઈ શકે, પણ આ બાબતમાં અમે સૌ ભત્રીજાસાહેબ હતા ! મને પણ આવું ‘મધ્યાહનનું કાવ્ય’ માણવાની તેમજ ‘થોડો તડકો થોડો છાંયો’ એનું નામ જ જીવન — એવું તત્ત્વજ્ઞાન ઝીલવાની તક એકાદ-બે વાર મળેલી. શિક્ષા ખમવી પડે એવું તોજ્ઞાન કરવાની મારામાં બહુ ક્ષમતા જ નહોતી, પણ કોઈ વાર જોડીદારની પ્રેરણા કામ કરી

જતી.

અલબત્ત, શિક્ષા કરવાની બાબતમાં આ શિક્ષકોને કોઈ વહાલું-દવલું નહોતું, ઊંચ-નીચ, ગરીબ-અમીર જેવા કોઈ ભેદ નહોતા અને સૌથી મોટી વાત તો આ સૌ શિક્ષકો અત્યંત પ્રેમાળ હતા. હૃદયથી વિદ્યાર્થીનું ભલું ઇચ્છતા.

થર્ડ સ્ટાન્ડર્ડ સુધી મારું ભણવાનું બરાબર ચાલ્યું. ગણિત અને ગુજરાતીમાં તો હું વર્ગમાં પ્રથમ હરોળનો વિદ્યાર્થી ગણાતો. થર્ડ સ્ટાન્ડર્ડથી અંગ્રેજીનું શિક્ષણ મળવાનું શરૂ થયું. અંગ્રેજી શીખવામાં પણ મને પહેલેથી જ રસ પડી ગયો. પણ થર્ડ સ્ટાન્ડર્ડ પછી મારો અભ્યાસ લથડ્યો. મિડલ સ્કૂલમાં ફર્સ્ટ, સેકન્ડ, થર્ડ એમ ધોરણ ગણાતા પણ પછી ફોર્થ, ફિફ્થ, સિક્સ્થ કહેવાનું બંધ થતું ને 4th, 9th, 10th અથવા ગુજરાતીમાં આઠમું-નવમું-દસમું એમ કહેવાવાનું શરૂ થતું. આઠમા ધોરણમાં મેં બે-ત્રણ મિત્રો સાથે વર્ગની બહાર રહેવાનો આનંદ સારી પેઠે લૂંટ્યો. વર્ગશિક્ષકનો પહેલો પિરિયડ બરાબર ભરવાનો — હાજરી પુરાવવાની ને પછી છૂ... વળી રિસેસ પછી ચેઇન્જ ખાતર એકાદ પિરિયડ ભરવાનો પછી — પાછો મુક્ત વિહાર ! વળી, છેલ્લા પિરિયડમાં અચૂક દેખો દેવાનો ! આને પરિણામે દર વર્ષે આગળના ક્રમાંકે પ્રથમ વર્ગમાં પાસ થનારો હું આઠમા ધોરણમાં માંડમાંડ પાસ થયો ! આમ જ ચાલ્યું હોત તો મારું શું થાત એની કલ્પના કરતાં પણ ધૂજળ જવાય છે, પણ, નવમા ધોરણમાં સોમાણીસાહેબે મારો ઉદ્ધાર કર્યો. સોમાણીસાહેબ નવમા ધોરણમાં મારા વર્ગશિક્ષક. સોમાણીસાહેબ કદી કોઈ વિદ્યાર્થીને શારીરિક શિક્ષા ન કરતા પણ શિસ્તના ખૂબ આગ્રહી. એમના વર્ગમાં કોઈથી ચૂં કે ચાં ન થાય. એમનું વ્યક્તિત્વ પણ ખૂબ પ્રભાવશાળી. સોમાણીસાહેબ જેવા કડક એવા જ પ્રેમાળ ! નવમા ધોરણના પ્રારંભના એ દિવસો — હજુ અમારો મુક્તવિહાર શરૂ નહોતો થયો. એ વખતે એક દિવસ હું વર્ગમાં બેઠો હતો ને ચાલુ પિરિયડે સોમાણીસાહેબનું તેડું આવ્યું : ‘સાહેબ ઓફિસમાં બોલાવે છે’ પટાવાળાબંધુએ તો આટલું જ કહ્યું હતું, પણ મને ‘મુજરિમ હાજિર હો’ એવુંય સંભળાયું ! ગભરાતો-ગભરાતો હું ઓફિસમાં ગયો. ઓફિસમાં સોમાણીસાહેબ એકલા જ હતા. હું વિશેષ ગભરાયો. જેવો હું ઓફિસમાં પ્રવેશ્યો કે સાહેબ ખુરશીમાંથી ઊભા થયા. હું ‘ન યયો, ન તસ્થો’ની જેમ એમ જ ઊભો રહી ગયો. સાહેબ મારી પાસે આવ્યા. મારા ખભે હાથ મૂક્યો. મેં એમની સામે જોયું. સાહેબના ચહેરા પરની વેદના હું વાંચી શક્યો — કહો કે માત્ર આંખમાં આંસુ આવવાં જ બાકી હતાં. સાહેબે કહ્યું, ‘બોરીસાગર, જેની સાથે તું વર્ગ બહાર રખડે છે એ તો બેય વેપારીના દીકરા છે. નહિ ભણે તો બાપના ધંધામાં લાગી જશે, પણ તારા બાપુજી પ્રાથમિક શાળાના માસ્તર છે. તું નહિ ભણ તો શું કરીશ ?’ સાહેબના પ્રત્યેક શબ્દમાં વિદ્યાર્થી માટેનો પ્રેમ છલકતો હતો ને વિદ્યાર્થીનું અહિત થતું જોઈ ન શકાવાથી થતી વેદના ટપકતી હતી. હું રડી પડ્યો. પછી સાહેબ એટલું જ બોલ્યા, ‘જા, બરાબર ભણ !’ સાહેબનું વાક્ય રામબાણની જેમ મને વીંધી ગયું. એ દિવસથી બસ અભ્યાસ જ મારા જીવનનું મુખ્ય લક્ષ્ય બની ગયું. સોમાણીસાહેબે તે

પછી મને કંઈ કહ્યું નહિ, પણ મને બરાબર ભણતો જોઈ, વર્ગમાં ફટફટ જવાબ દેતો જોઈ એમને જે ખુશી થતી એ હું જોઈ શકતો. વિધિનું નિર્માણ કેવું હોય છે ! નવમા ધોરણના બીજા સત્રમાં દિવાળી પછી શાળા ખૂલી ને સમાચાર મળ્યા કે સોમાણીસાહેબનું અવસાન થયું છે ! હરસના સામાન્ય ગણાય એવા ઓપરેશનમાં સાહેબનું અકાળ અવસાન થયું.

નવમા ધોરણમાં જ એક બીજો ચમત્કાર બન્યો. અમારું કુટુંબ પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ કુટુંબ. દાદા મરજાદી, પરદાદા મરજાદી – બા-બાપુજી પણ વૈષ્ણવ સંપ્રદાય ચુસ્તપણે પાળે. બામાં માનવતાવાદી અભિગમ ઘણો. ‘જીવ સૌના સરખા’ એમ કહે એટલું જ નહિ, સૌ સાથે સમાન ભાવથી વર્તે. પણ પરંપરાગત રીતે અસ્પૃશ્યતા પાળે ! નવમા ધોરણમાં દલિત વર્ગના વિદ્યાર્થી સાથે એક બાંકડે બેસીને હું ભણું છું એ બાએ જાણ્યું કે બાનો હુકમ છૂટ્યો : ‘નિશાળેથી આવીને ફળિયામાં જ રોજ ના’વાનું પછી જ ઘરમાં આવવાનું !’ રોજ ના’વાનું (ને નવડાવવાનું પણ) અઘરું બને, એટલે પછી પવિત્રીકરણની પ્રક્રિયાનું સંક્ષિપ્ત રૂપ અમલી બન્યું. નિશાળેથી આવીને હું ફળિયામાં ઊભો રહું ને બા પાણીની છાંટ નાખે. બાની આજ્ઞા જ નહિ – એમની ઈચ્છા પણ મારે માટે ‘શિરસા વંદા’ એટલે આ બધું થોડો વખત એમ જ ચાલ્યું. પણ નવમા ધોરણમાં હિન્દીના પાઠ્યપુસ્તકમાં મુન્શી પ્રેમચંદની વાર્તા ‘ઠાકુર કા કુઆં’ ભણવામાં આવી. દલિત જોખુ બીમાર છે; સાખત તરસ લાગી છે; દલિતવાસના કૂવામાં ઢોર પડીને મરી ગયું છે; એવું પાણી પાતાં એની પત્ની ગંગીનો જીવ ચાલતો નથી; ‘ઠાકુર કા કુઆં’નું પાણી ચોખ્ખું છે – પણ એ લાવવું કેવી રીતે ? જોખુ પાણી વગર ટળવળે છે. મધરાતે ગંગી ‘ઠાકુર કા કુઆં’નું પાણી ચોરવા નીકળે છે. કૂવા સુધી પહોંચે છેય ખરી – ઘડો કૂવામાં નાખે છે – ઘડાનો બૂડબૂડ અવાજ મધરાતે જાગેલા ઠાકુર સાંભળે છે ને પૂછે છે : ‘કૌન હૈ ?’ – ને જીવ લઈ ગંગી ભાગે છે – ઘેર આવીને જુએ છે તો જોખુ ગંદા પાણીનો લોટો મોઢે માંડી રહ્યો છે...’ આ વાર્તા ચોંટી ગઈ મનમાં... એવી ચોંટી ગઈ કે આજે સત્તાવન વરસ... કેટલાં ? સત્તાવન વરસ થઈ ગયાં એ ભણ્યે ને વાંચ્યે – પણ એ વાર્તા મનમાં એવી ને એવી ચોંટીલી છે. મધરાતે પાણી ચોરવા નીકળેલી ગંગીના હૃદયનો ફફડાટ મારા હૃદયમાં તો એ પછી કદી શમ્યો જ નથી ! બાને કહી દીધું ‘હું નાહીશ પણ નહીં ને છાંટ પણ નહીં લઉં’ – બાને વાર્તા ગુજરાતીમાં કહી સંભળાવી. બા પણ રડી પડ્યાં – મારા પવિત્રીકરણનો આગ્રહ જતો કર્યો.

નવમા ધોરણનું વર્ષ અનેક રીતે મારા જીવનના ઘડતરનું વર્ષ બની રહ્યું. આ વર્ષમાં મારો વાચનરસ પુનઃ જાગ્રત થયો. બીજા-ત્રીજા ધોરણથી ગુજરાતીનું પાઠ્યપુસ્તક વારંવાર વાંચ્યા કરવાની ટેવ પડી હતી. એના એ પાઠો વાંચતાં હું કંટાળતો નહિ. બાને પણ બધા પાઠો વાંચી સંભળાવતો. કવિતાઓ રાગડા તાણીને સંભળાવતો. બા રસથી સાંભળતાં એટલે થોડો વખત તો હું બહુ સારું ગાઉં છું એવા વહેમમાં પણ રહેલો. સાતમા ધોરણમાં હતો ત્યારે પહેલી વાર મોટાભાઈ હિમ્મતભાઈ સાથે કુંડલાની જાહેર

લાઈબ્રેરીમાં જવાનું થયું. હું તો આભો જ બની ગયો ! કેટકેટલાં છાપાં – સામયિકો (‘સામયિક’ શબ્દ તો બહુ મોડેથી જાણ્યો), કબાટોનાં કબાટો ભરીને પુસ્તકો અને પાછું આ બધું મફતમાં વાંચવા મળે એ જાણીને તો મારા આશ્ચર્યનો પાર નહોતો રહ્યો. એ દિવસથી લાઈબ્રેરીમાં નિયમિત જતો થયો... પણ પાછું આઠમું ધોરણ અંધકારમાં ગયું. તે પછી નવમા ધોરણમાં ફરી વાચન તરફ વળ્યો... નવ ને દસ... બે ધોરણમાં અકરાંતિયાની જેમ સામયિકો ને પુસ્તકો વાંચ્યાં.

નવમા ધોરણમાં હતો ત્યારે રવીન્દ્રનાથનું નાટક ‘ડાકઘર’ શાળામાં ભજવાયું. મેં અમલનું પાત્ર ભજવ્યું. મારી ઉંમર અમલના પાત્ર માટે બરાબર હતી. પણ કવિવરનો અમલ તો કેવો દેખાવડો હોય ! ગ્રેસના ગમે તેટલા માર્ફેસ ઉમેરવામાં આવે તોય ચહેરેમહોરે હું અમલના પાત્રમાં સહેજે ફિટ થાઉં તેમ નહોતો ! બીજા દેખાવડા છોકરા હતા – પાત્ર લેવા તૈયાર પણ હતા. પણ એમાંના કોઈ સંવાદ સરખી રીતે બોલી શકતા નહોતા. અમલનો આટલો લાંબો ‘પાઠ’ મારા સિવાય કોઈ છોકરો યાદ રાખી શકે તેમ નહોતો. આખરે કચવાતે જીવે સાહેબે મને અમલનું પાત્ર સોંપ્યું – પણ મેં એટલી સરસ રીતે ભજવી બતાવ્યું કે બધા જ સાહેબો રાજીરાજી ! અમલના પાત્રનો અમલ બહુ વખત સુધી ટક્યો – સાવ તો કદી ઊતર્યો જ નહીં ! અમલને ભાઈ ગણતી બહેનનું પાત્ર એકસાથે બે બહેનોને મળેલું. એક બહેન હતાં અમારા આચાર્ય નંદલાલભાઈ દવેનાં પુત્રી જ્યોત્સ્નાબહેન ને બીજાં મારા વડીલ મિત્ર દેવીનભાઈ ગાંધીનાં બહેન સરોજબહેન. એક પાત્રમાં બે બહેનો કેમ પસંદ થઈ હશે એની ખબર ન પડી. પણ બે દિવસ ભજવાયેલા એ નાટકમાં એકએક દિવસ બંને બહેનોએ પોતાની ભૂમિકા ભજવેલી. એ વખતે રાસ-ગરબા-ગીતમાં બહેનો ભાગ લેતી, પણ નાટકમાં બહેનો ભાગ લે એ ઘટના શાળાના ઈતિહાસમાં કદાચ પહેલી જ હતી !

દસમા ધોરણમાં મુકુંદભાઈ પંડ્યા અમારા ગુજરાતીના શિક્ષક. શું સરસ ભણાવે ! ‘સરસ્વતીચંદ’ જેવી ગુજરાતી નવલકથાઓ તો ખરી જ, પણ અંગ્રેજી નવલકથાઓની વાતોની ઉજાણી પણ દિવસોના દિવસો સુધી ચાલે ! લેખક-કવિના વિસ્તૃત પરિચય સાથે પાઠ્યપુસ્તકની ગદ્યપદ્ય કૃતિઓનો આસ્વાદ કરાવે. હું તો રસતરબોળ થઈ જાઉં ! બધા જ વિષયોમાં મને રસ પડતો ને અમારા બધા જ શિક્ષકો ઉત્તમ હતા, પણ ગુજરાતીના પિરિયડની હું કાગડોળે રાહ જોતો. વળી પાછા મુકુંદભાઈ તો લેખક પણ ખરા. એમનાં કાવ્યો-વાર્તાઓ-હાસ્યલેખો ગુજરાતીનાં તે સમયનાં ઉત્તમ સામયિકોમાં છપાતાં. હું દસમામાં આવ્યો તેના ત્રણેક વરસ પહેલાં એમના હાસ્યલેખોનો સંગ્રહ ‘હાસ્યમુકુલ’ પ્રસિદ્ધ થયેલો. આ કારણે મને પણ ‘લખ-વા’ લાગુ પડ્યો. હું પણ મુકુંદભાઈ જેવો લેખક કેમ ન થાઉં ? મારી કૃતિઓ પણ ‘અખંડઆનંદ’ કે ‘વિશ્વવિજ્ઞાન’માં કેમ ન છપાય ? આવા વિચારો ઉદ્ભવ્યા એટલું જ નહિ, જેને હું ‘વાર્તા’ ગણતો હતો તેવી કૃતિઓ લખવા પણ માંડી ! અલબત્ત, હું જ લેખક ને હું જ એનો એકમેવ વાચક ! સાહેબને બતાવવાની હિંમત ન ચાલે ! કૃતિ છપાવવા માટે શું કરવું પડે તેની કોઈ ગતાગમ

નહિ એટલે એ વખતના તંત્રીઓ બચી ગયા ! પણ મારી કૃતિઓ ગુજરાતનાં ઉત્તમ સામિયકોમાં છપાઈ રહી છે તેવાં સપનાં બહુ આવતાં ! કૃતિ છપાવવાનો વિચાર તો 'લખ-વા' લાગુ પડ્યો તે પહેલાં આવેલો ! અમારા નવમા ધોરણના પાઠ્યપુસ્તકમાં 'રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી'નો પાઠ આવતો - પાઠ્યપુસ્તકની મારી નકલમાં મેં 'રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી'ની જગ્યાએ પેનથી 'રતિલાલ મોહનલાલ બોરીસાગર' કરીને મારું નામ અમર કરવા પ્રયત્ન કરેલો એ મને બરાબર યાદ છે ! દસમાના વરસમાં છપાવવા માટે મોકલેલી મારી પહેલી કૃતિ 'સમાજ જાગશે ?' અગિયારમા ધોરણમાં આવ્યો ત્યારે 'મહિલા જગત'માં છપાઈ ! એ વખતે જગ જીતી ગયાનો હરખ થયેલો !

- પણ અગિયારમા ધોરણમાં આવ્યો ને બધું જ સમેટાઈ ગયું ! અગિયારમું ધોરણ એટલે એસ.એસ.સી.નું વરસ ! ઈ.સ. ૧૯૫૧ સુધી વપરાતો રહેલો 'મેટ્રિક' શબ્દ પણ ચલણમાંથી સાવ નાબૂદ નહોતો થયો. એસ.એસ.સી.ની વૈતરણી પહેલા વરસે તરી જવાનું બહુ મુશ્કેલ ગણાતું હતું એ સમયે. એટલે એસ.એસ.સી.ના વરસમાં ભણવા સિવાયની તમામ પ્રવૃત્તિઓ મેં સ્વેચ્છાએ સંકેલી લીધી. વ્યાયામ મંદિરે જવાનું બંધ, લાઈબ્રેરીમાં જવાનું બંધ - એ વરસે શાળા ખૂલવાના પહેલા દિવસથી માંડી પરીક્ષાના છેલ્લા દિવસ સુધી બસ વાંચ્યાં જ કર્યું ! એ વરસે દિવાળી કે નવું વરસ જાણે આવ્યાં જ નહિ ! કેલેન્ડરનાં બધાં પાનાં સરખાં - રાત-દિવસેય સરખાં ! ગોખણપટ્ટી જિંદાબાદ ! પદાર્થવિજ્ઞાનનાં સૂત્રો કડકડાટ મોઢે - ભૂમિતિના ૭૮ પ્રમેયો એક કલાકમાં કડકડાટ બોલી જાઉં એવાં કંકરથ ! સંસ્કૃતની, મારા જેવા જ દુર્બળ દેહવાળી, નાની ચોપડીનો ગુજરાતી અનુવાદ, ચોપડી બિલકુલ ઉઘાડ્યા વગર પહેલા પાનાથી છેલ્લા પાના સુધી બોલી જતો. આ પછી પણ... પહેલા વરસે પાસ થવાશે કે નહિ તેની ચિંતા પરિણામ આવ્યું ત્યાં સુધી (આમ તો પરિણામ આવ્યા પછી પણ ઘણા દિવસ સુધી) રહી !

પ્રિલિમિનરી પરીક્ષામાં ઊંચા ગુણાંક સાથે પાસ થયો. એ વખતે અંગ્રેજ-ગુજરાતી ફરજિયાત હતાં - આ બે વિષય સહિત સાત વિષયોમાં પાસ થવાનું હતું. મારા નાપાસ થવાનો કોઈ પ્રશ્ન જ નહોતો - અને તોય ભૂમિતિના પેપરમાં પ્રમેયો યાદ ન આવ્યાં તો ? 'વિજ્ઞાનનાં સૂત્રોનું અણીના સમયે બાષ્પીભવન થઈ ગયું તો ?' - આ અને આવા અનેક પ્રશ્નોની સતામણી શરૂ થઈ એટલે મેં નવ વિષયો રાખ્યા ! વાંચવામાં જાણે જાનની બાજી લગાવી દીધી ! પરોઢિયે ચાર વાગે ઊઠીને મજૂરીએ લાગી જાઉં તે રાતના દસ સુધી ! આ અઢાર કલાકમાંથી ૧૫ કલાક મારો વાચનયજ્ઞ ચાલતો ! ઘરમાં હાહાકાર થઈ ગયો. આ છોકરો માંદો પડી જશે એવી બીક બાના મનમાં ઘર કરી ગઈ. ઘરમાં સૌથી નાનો હતો એટલે વી.આઇ.પી. તો હતો જ, પણ મારા તપને કારણે વી.વી.આઇ.પી. બની ગયો ! અત્યાર સુધી ચા પીવાની મનાઈ ફરમાવનાર બા પોતે પરોઢિયે ઊઠીને ચા બનાવે ને મને તથા મારી સાથે મારા જેટલી જ મજૂરી કરતા મારા મિત્ર બકુલ- (હવે સ્વ. બકુલ)ને ચા પાય. બકુલનું ઘર મારા ઘરને અડીને જ. એના ઘરમાંથી દોરડું ખેંચીને અમારે માટે વીજળીનાં અજવાળાં પાથરવામાં આવ્યાં. વીજળીના અજવાળામાં

આંખે અંધારાં આવી જાય એવા પરિશ્રમ પછી પણ પેલો 'નાપાસ'નો ભય તો કેડો ન મૂકે ! એમાં અમારે ઘેર દર વરસે આવતા ફેમિલી જ્યોતિષી પધાર્યાં ને મારે માટે કાળવાણી ઉચ્ચારી : 'આ છોકરો નાપાસ થશે !' મારા માથે જ નહિ, આખા ઘર માથે આભ તૂટી પડ્યું ! હું તો સાવ હતપ્રભ ! 'ડિપ્રેશન' શબ્દ ત્યારે સાંભળ્યો નહોતો - પણ હું ખરે જ હતાશ થઈ ગયો ! વાંચવાનું બંધ કરી દીધું - બધું જ જાણે ખલાસ થઈ ગયું... વિચારશક્તિ સાવ કુંઠિત થઈ ગઈ. બા એકદમ ગભરાઈ ગયાં. મારા મોટાભાઈ હિમ્મતભાઈ એ વખતે તારની ટ્રેનિંગમાં અમદાવાદ હતા. બાપુજીએ પત્ર લખ્યો. રજા ન મળી એટલે ભાઈ આવી તો ન શક્યા - પણ એમનો અદ્ભુત પત્ર આવ્યો. આ પત્રે સંજીવનીનું કામ કર્યું. પત્રની વીગતો તો ભૂલી ગયો છું પણ એક વાત યાદ રહી ગઈ છે, 'તું નહિ વાંચે ને પરીક્ષા નહિ આપે તો જોશીમહારાજ આજે જ સાચા પડી ગયા ગણાય. એના કરતાં ત્રણ મહિના બાકી છે તો બધું ભૂલીને લાગી પડ ને ! ઈશ્વર બધું સારું કરશે.' આ શબ્દોની જાદુઈ અસર થઈ. ફરી હથિયાર ઉપાડ્યાં. અગાઉનું ઝનૂન તો પાછું ન આવ્યું પણ પુરુષાર્થમાં પછી પાછી પાની ન કરી. એ વખતે સાવરકુંડલામાં તો પરીક્ષાનું કેન્દ્ર નહોતું. રાજકોટ જઈને પરીક્ષા આપી. આલ્ફ્રેડ હાઈસ્કૂલમાં મારો નંબર આવ્યો. જે શાળામાં ગાંધીજી ભણ્યા હતા એ શાળામાં એસ.એસ.સી.ની પરીક્ષા આપવાનું સદ્ભાગ્ય મને મળ્યું, પણ પેલી કાળવાણીનો ઓથાર એવો હતો કે એ રોમાંચ હું અનુભવી શક્યો નહિ !

પરીક્ષા પૂરી થઈ... પણ પરિણામ સુધી જીવ અધ્ધર રહ્યો. એ સમયે છાપાં દ્વારા પરિણામ જાણવા મળતું. પાસ થયેલા વિદ્યાર્થીઓના નંબરો છાપાંમાં છપાતા. પરિણામની આગલી રાત્રે આખી રાત પડખાં ઘર્યાં - જે થોડીઘણી ઊંઘ આવી એમાં સપનાં...સપનાં...સપનાં... કેવાં સપનાં ! અમુક-તમુક પેપર દેવા ગયો ત્યારે તો પરીક્ષા પૂરી થઈ ગઈ... મારાં ઉત્તરપત્રોની સપ્લિમેન્ટરીઓ છૂટી પડી ગઈ... મારા ઉત્તરપત્ર પર શાહીનો ખડિયો ઢળી ગયો... વગેરે વગેરે વગેરે...

પરિણામની સવારે મિત્રો સાથે સ્ટેશને પહોંચી ગયો. ટ્રેન આઠ વાગ્યે આવતી હતી - ભાગ્યે જ સમયસર આવતી તોપણ અમે કેટલાક મિત્રો તો સવારે સાત વાગ્યે સ્ટેશને પહોંચી ગયા. દૂરથી ટ્રેન આવતી દેખાઈ... ટ્રેનના છૂકછૂકની સાથે હૃદયનું ધક્કધક્ક પણ સંભળાવા લાગ્યું... ટ્રેન ઊભી રહી (હૃદય ઊભું ન રહી ગયું તે સારું થયું !) છાપાંનાં પાર્સલો ઊતર્યાં. અમે છાપાવાળા બંધુ પર ઝળૂંબી રહ્યા. દરેકે પોતાનું સ્પેશિયલ છાપું ખરીદ્યું. કેટલાકે તો બે છાપાં ખરીદ્યાં - એકમાં નંબર ભૂલથી ન છપાયો હોય ને બીજા છાપામાં કદાચ છપાયો હોય એવી આશાએ ! મારે માટે તો એક છાપું ખરીદવાની જોગવાઈ માંડ થયેલી એટલે બીજું છાપું ખરીદવાનો પ્રશ્ન નહોતો. છાપું હાથમાં લેતી વખતની ધ્રુજારી અત્યારે લખતી વખતે પણ બરાબર અનુભવી શકું છું. એ વખતે સાવરકુંડલાના રેલવે-સ્ટેશન પાસે હું જે જગ્યાએ ઊભો હતો એ જગ્યાએ કોઈ સ્મારક ઊભું કરવામાં નથી આવ્યું તોય એ જગ્યા આજે બતાવી શકું ! છાપામાં જોયું તો નંબરો

જ નંબરો ! પણ નવાઈની વાત એ હતી કે નંબરો ઊંધા દેખાતા હતા ! એક મિત્રે ધ્યાન દોર્યું કે છાપું ઊંધું પકડ્યું છે ! છાપું સવળું કરી નંબરો જોવા માંડ્યા. હૃદય તો કેવું ધક્કધક્ક થાય ! આખરે ૨૫૭૭૧ નંબર મળ્યો ! (એસ.એસ.સી.થી એમ.એ. સુધી આપેલી પરીક્ષાઓમાં માત્ર આ એક જ નંબર આજે પણ યાદ છે !) કેવો આનંદ થયો ! એવરેસ્ટ પર પગ મૂક્યો ત્યારે તેનસિંગને થયો હશે, ચંદ્ર પર પગ મૂક્યો ત્યારે આર્મસ્ટ્રોંગને થયો હશે તેવો – કદાચ તેથી પણ વધુ ! (આ બંને ઘટનાઓ ત્યારે બની નહોતી પણ એ આનંદને આજે તો એ રીતે જ વર્ણવી શકાય !)

મારી સાથે મારા જેટલી જ મજૂરી કરનાર મિત્ર બકુલ પણ પાસ થઈ ગયો. બંને કુટુંબમાં આનંદ છવાઈ ગયો. એ સમયે મહારાષ્ટ્ર-ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છ માટેનું પુણેમાં એક જ બોર્ડ હતું. બોર્ડમાં ૭૨-૭૫ ટકા માર્ક્સ મેળવનાર વિદ્યાર્થીઓ બોર્ડમાં પહેલા દસમાં આવતા. એ વખતે હું ૬૩ ટકા માર્ક્સ પાસ થયો.

આ રીતે સાત વર્ષનો મારો હાઈસ્કૂલકાળ પૂરો થયો... સંસ્કૃતમાં એક શ્લોક છે કે સમુદ્રનું એક મોજું જાય કે તરત જ બીજું મોજું આવે છે એમ જીવનમાં એક દુઃખ જાય કે બીજું આવે છે. એસ.એસ.સી.ની વૈતરણી તો તરી ગયા, પણ હવે શું ? કોલેજમાં જવું કે નોકરીએ લાગી જવું ? કોલેજમાં જવું હોય તો કઈ લાઈન લેવી ? આર્ટ્સ, કોમર્સ કે સાયન્સ ? – આ ને આવા અનેક પ્રશ્નો મોં ફાડીને સામે ઊભા રહ્યા. પણ એક મહત્ત્વના પડાવે પહોંચી ગયો એના આનંદનો નશો તો દિવસો સુધી રહ્યો !

r

સાભાર ગ્રંથસ્વીકાર કવિતા-ગઝલ

(૨૯૧) **આઓ સજની યાદ કરે :** સુનીલ ભટ્ટ, ૨૦૧૦, લેખક પોતે, બી/૬, શિવપૂજન રોહાઉસ, અડાજણ, સુરત-૯, પૃ. ૧૬+૧૩૩, રૂ. ૫૦/- (૨૯૨) **પછી :** અત્ય ત્રિવેદી, ૨૦૦૯, પ્રવીણ પ્રકાશન પ્રા. લિ., રાજકોટ, પૃ. ૯૬, રૂ. ૭૦/- (૨૯૩) **આંગળીના ટેરવે રમતો દરિયો :** રાકેશ પટેલ, ૨૦૧૦, લેખક પોતે, ૩૯૮, બાગેશ્રી બંગલો, મંગલેશ્વર લીલા શાહ, કુટીયા પાછળ, આદિપુર, પૃ. ૬+૩૪, રૂ. ૨૫/- (૨૯૪) **ઉમાશંકરનાં શ્રેષ્ઠ કાવ્યો :** સંપા. નિરંજન ભગત, ચિમનલાલ ત્રિવેદી, ભોળાભાઈ પટેલ, ૨૦૧૦, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૨૪+૧૬૦, રૂ. ૧૧૦/- (૨૯૫) **વિવા-વાજન :** ડૉ. ઈન્દુ રામબાબુ પટેલ, ૨૦૧૦, સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, પૃ. ૫૪+૩૫૪, રૂ. ૩૦૦/- (૨૯૬) **ન્હાનાલાલનાં શ્રેષ્ઠ કાવ્યો :** સંપા. નિરંજન ભગત, ચિમનલાલ ત્રિવેદી, ભોળાભાઈ પટેલ, ૨૦૧૦, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૮+૧૩૪, રૂ. ૧૦૦/-

વિશેષ

ડાંગી રામકથા : મહાકાવ્યનો લોકઢાળ

અરુણા જોષી

(ગતાંકથી ચાલુ)

હવે તેઓ સહશયન કરવા લાગે છે; રાણીને ગર્ભ રહે છે. ગુલબુભાઈની કથામાં આ બધું પેલા બે દેવોના વરદાનસમું જોવામાં આવે છે. પરંતુ એક દિવસ, દશરથની ગેરહાજરીમાં રાણી પોતે દેવોનું પૂજન કરી તેમને જમાડવા જાય છે, ત્યારે તેને સાચી વાત ખબર પડે છે. જોકે ત્યારે તો એ દશરથને નાનાં છોકરાંઓને આ રીતે બદલાવ કરવા માટે ધિક્કારે છે, દશરથ એની માફી માંગી. એને તેમનો સ્વીકાર કરવા વિનંતી કરે છે. એ માની જાય છે અને આમ ચારેય છોકરાં હવે સુખેથી સાથે મોટા થાય છે.

સૂર્યદેવ અને સુકસેન એ બે દેવો વચ્ચે ‘મોટો કોણ’ પરથી લડાઈ થાય છે, જેમાં દશરથને તેડવામાં આવે છે. પછી તો એ જાણીતો પ્રસંગ ચાલે છે. જેમાં યુદ્ધ વચ્ચે રથમાં ભંગાણ થતાં રાણી પોતાના હાથ અને પગ વડે આધાર આપી રથની સમતુલા જાળવે છે અને દશરથને યુદ્ધ જીતવામાં મદદ કરે છે. આ વાત ગુપ્ત રાખવા અને દુનિયામાં પોતાના શૌર્યની સાખ કાયમ રાખવા સામે દશરથ રાણીને વરદાન આપે છે. જે દ્વારા ગુલબુભાઈની વાર્તામાં, એ રામ-લક્ષ્મણ માટે વનવાસ અને ભરત અને ‘શત્રુ’ માટે ગાદી માંગે છે, અને તે મુજબ રામલક્ષ્મણ તરત જ નીકળી પડે છે. રામુભાઈના સંસ્કરણમાં, એ પેલું વરદાન સ્વીકારે છે, જેની માંગણી એ પાછળથી યોગ્ય સમયે કરશે, અને પછી પ્રચલિત રામાયણ મુજબ જ, જ્યારે રામને રાજ્યાભિષેક થવાનો પ્રસંગ આવે છે બરાબર તે વખતે તેના માટે ચૌદ વર્ષના વનવાસની માંગણી કરે છે, આથી દશરથ દુઃખાતિરેકે ઢળી પડે છે, અને રામ-લક્ષ્મણ, અને તેમની પાછળ પાછળ ભરત અને ‘શશરત’ પણ મહેલ છોડી ચાલી નીકળે છે. દશરથ તેમને પોકારતો રહે છે અને તે સાંભળી રામ બરોબર એ જ જગ્યાએથી પાછો વળી જુએ છે, જ્યાં પહેલાં વાસુદેવ – રુકમાઈ – શ્રાવણની ચિત્રા સળગાવેલી હતી. તેથી એ રુકમાઈનો શાપ સીધો દશરથને વાગે છે અને તત્કાલે એ મૃત્યુ પામે છે. રામ બંને નાના ભાઈઓને એમ કહીને પાછા મોકલે છે કે તેઓ જો આકાશમાંથી કે પૃથ્વીમાંથી ડરામણા અવાજો – પોકારો સાંભળે તો તેમણે તત્કાળ મદદ માટે દોડી આવવું.

બંને સંસ્કરણોમાં, રાજા જનકી સીતાનો સ્વયંવર આયોજી તેના માટેની શરત જાહેર કરે છે, જે કંઈક મહાભારતના દ્રૌપદી સ્વયંવરની યાદ અપાવે છે – જે સીતા સાથે પરણવા માંગતો હોય તેણે, જેમાં બાર ‘ડબ્બા’ તેલ ઊકળવા મૂક્યું છે એવી એક મોટી કઢઈની સામસામી ઘાટી પર પગ મૂકી ઊભા રહેવાનું છે, અને હાથમાં દશરથનું પેલું (સીતાના નાનપણવાળું) પ્રચંડ ધનુષ અને ખાસ સળોક્યા બાણ લઈ, નીચે ઊકળતા

તેલમાંનું પ્રતિબિંબ જોઈ ઉપર ટાંગેલી ફરતી માછલીની આંખ વીંધીને તેને નીચે તેલમાં પાડવાની છે, પછી પોતે એ ઊંચતા તેલમાં ઊતરી સાત વાર ડુબકી લગાવી, પેલો તીખો બીડો કે 'ઈડા' (પાન) ચાવવાનો છે અને તેનો રસ થૂંકવાનો છે. આ બધું કરીને છેલ્લે આમ થૂંકેલા પાનના રસથી જો આસપાસનાં ઝાડ-ફૂલ, પશુપક્ષીઓ બળવા-દાઝવા લાગે, તો તે માણસ સાથે સીતા પરણશે !

સ્વયંવરમાં જનકી રાવણને બોલાવે છે, જે ધનુષ ઊંચકવા જતાં તેને છાતી પર લઈને પડે છે, અને રામનું નામ પોકારે છે. બીજી તરફ રામ-લક્ષ્મણ જે પહેલેથી જ વનવાસમાં છે, તે સીધું ઝરણાને મોં લગાડી પાણી પીતાં હોય છે ત્યારે રામુભાઈની કથામાં, તેમને સીતાના સ્વયંવરમાંના વાદ્યોની રમઝટ અને ભીડનો અવાજ સંભળાય છે; ગુલબુભાઈની કથામાં, તેમને રાવણનો પોકાર સંભળાય છે; અને લક્ષ્મણ બળજબરીથી રામને સ્વયંવરના સ્થળે ખેંચી લાવે છે.

લક્ષ્મણ ઉતાવળથી સ્વયંવરમાં પહોંચે છે. રાવણની છાતી પર પડેલું પ્રચંડ ધનુષ ડાબા પગની એક હળવી લાત માત્રથી ઉછાળીને ઉઠાવે છે, અને પછી સ્વયંવરની આખી શરત પૂરી કરે છે; તેણે થૂંકેલા પાનના રસથી આખો પરિસર બળવા લાગે છે. પરંતુ અંતે રામ મોટા ભાઈ હોઈ તે સીતાને રામ સાથે પરણાવે છે.

પછી એ ત્રણેયનો વનવાસ આવે છે જે સામાન્યતઃ પ્રચલિત રામકથાને મળતો આવે છે. રાવણ રામ સામે કપટો રચે છે, અને પછી 'સુપરનખા' (શૂર્પણખા)નો પ્રસંગ આવે છે. સુપરનખાનો દીકરો બાર વર્ષથી તપ કરી રહ્યો હોય છે, અને તેના આખા શરીર પર રાફડા ચડી ગયેલા હોય છે તેમજ તેમાંથી બાંબુ પણ ફૂટી નીકળેલા હોય છે. આમાંથી બાંબુ કાપવા જતાં લક્ષ્મણના હાથે ભૂલથી તેનો વધ થાય છે. પુત્રની હત્યાનો બદલો લેવા માટે સુપરનખા એક અત્યંત સુંદર યુવાન સ્ત્રીનું રૂપ ધરી (જેનું નામ રામુભાઈની કથામાં 'સુભદ્રા' છે !) લક્ષ્મણને મોહવાનો પ્રયત્ન કરે છે. લક્ષ્મણ તેને રામ પાસે પૂછવા મોકલે છે. રામ ચમકી ઊઠે છે, કેમ કે લક્ષ્મણના ભાગ્યમાં પત્ની નથી જ. માટે એ તે યુવતીને પાછી મોકલે છે, ત્યારે તેની પીઠ પર લક્ષ્મણ માટે એક ચિહ્ન લખી તે વાસ્તવમાં કોણ છે તે બતાવે છે. પછી તો લક્ષ્મણ એને ઝૂડી નાંખી, એનું નાક કાપી નાંખે છે. (અને ગુલબુભાઈ અનુસાર, જ્યાં એ નાક પડે છે એ સ્થળ 'શહેર નાસિક' તરીકે જાણીતું થાય છે - નાસિક એ ડાંગની બિલકુલ નજીકનું અને કુંકણાઓનું પરિચિત શહેર છે.)

પછી તો કાંચનમૃગનો પેલો ચિરપરિચિત પ્રસંગ આવે છે. રાવણનો મોકલેલો એ ભેદી કાંચનમૃગ નાચી-નાચીને સીતાને મોહવે છે. રામ તેની પાછળ શિકારે દોડે છે અને રાવણ સીતાનું અપહરણ કરે છે - ગુલબુભાઈની વારતામાં એ 'ફકીર'ના સ્વાંગમાં આવેલો છે અને 'અલ્લાહ !' પોકારે છે અને હિંદીમાં બોલે છે ! અહીં લક્ષ્મણ સીતાને ઝૂંપડીમાં એકલી છોડતાં પહેલાં ઝૂંપડીના ચાર ઊતરતાં પગથિયાંને 'ધરમની પાયરી', 'સતની પાયરી', 'યેશ (યશ)ની પાયરી' અને 'પાપની પાયરી' તરીકે ઓળખાવે

છે અને તે ઊતરવા સામે ચેતવણી આપે છે. આગળ જઈ રાવણના હઠને લીધે સીતા આમાંથી પહેલાં ત્રણ પગથિયાં ઊતરી આવે છે, જ્યાંથી તે તેને ચોથાને ઓળંગીને ખેંચી લે છે અને તેને લઈ જાય છે.

આ પછી સીતા રસ્તે જતાં પોતાનાં ઘરેણાં પશુપક્ષીઓને આપતી જાય છે, જેની નિશાનીઓ તેઓ આજે પણ તેમના શરીર પર ધારણ કરે છે. માત્ર ગુલબુભાઈના સંસ્કરણમાં, રાવણને મોર (જટાયુ ગીંધ નહિ) રોકવાનો પ્રયાસ કરે છે પરંતુ હારે છે. રાવણ સીતાને લંકા લઈ જઈને, ગુલબુભાઈ મુજબ 'આરસી મહાલ'માં રાખે છે, જ્યારે રામુભાઈ મુજબ 'મોતીબાગ'માં આવેલ 'કુડે મહાલ'માં રાખે છે. દેખીતી રીતે જંગલમાં રહેતા કુકણાઓને સીતાને 'અશોકવન'માં રાખવાને બદલે, નજીકના ઈતિહાસમાં જોયેલા-જાણેલા 'આરસીમહાલો' કે 'મોતીબાગો'માં રાવણ મૂકે એ વધુ પ્રસ્તુત અને તાર્કિક લાગ્યું હશે !) બીજી તરફ, રામુભાઈની વાર્તા મુજબ, હનુમાન જન્મતાંની સાથે જ રામ-લક્ષ્મણની સેવામાં હાજર થઈ જાય છે ! પછી દરેક શિલા પર રામનું નામ લખીને 'શિવસૂત' (શિવસેતુ ?) બંધાય છે, જેમાં રામુભાઈ મુજબ સુગ્રીવ અને બધી જાતના વાનરો અચાનક જ સામેલ થાય છે, તેમજ દેવો પણ સામેલ થાય છે !

પછી હનુમાન સીતા સામે દાખલ થાય છે, ગુલબુભાઈની કથામાં એક બાળકના રૂપે, અને રામની વીંટી તેને આપે છે. પછી એ આખો બાગ ધ્વસ્ત કરી નાંખે છે, જેના માટે આ વાંદરાને પકડીને રાવણ સામે લાવવામાં આવે છે. રાવણની આજ્ઞા મુજબ તેની પૂંછ સળગાવવામાં આવે છે, જેમાં હંમેશની રમૂજ તો છે જ) અને તેના વડે તે આખરે લંકાને આગ લગાડતો ફરે છે, માત્ર સીતાને રાખેલ સ્થળ છોડીને !

આના પછી, મકરીનો પ્રસંગ પણ આવે છે, જે થાકેલા હનુમાનનો 'મદન' (વીર્ય) ગળીને ગર્ભવતી થાય છે અને હનુમાનને પુત્ર મકરધ્વજની ભેટ ધરે છે. રાવણના સાથીદાર અહિરાવણ અને મહિરાવણે રામ-લક્ષ્મણને ગોંધી રાખેલા હોય છે, જ્યાંથી હનુમાન તેમને પુત્ર મકરધ્વજની સહાયતાથી છોડાવે છે. અહિ-મહિની પત્નીઓનો પ્રસંગ પણ આવે છે, જે રામ-લક્ષ્મણ ને તેમના પલંગે આમંત્રે છે, પરંતુ તે પલંગ તેમનો ભાર ઉઠાવી શકે તેટલો મજબૂત ન હોઈ તૂટી પડે છે; તત્કાલે રામ-લક્ષ્મણ ત્યાંથી નીકળી પડે છે, પરંતુ ગુલબુભાઈના સંસ્કરણ મજબૂત, જતાં પહેલાં તે પેલી સ્ત્રીઓને આવતા જન્મમાં ગોકુળમાં સાથ આપવાનો દિવાસો આપે છે !

હવે રામ યુદ્ધ માટે આવી ચડે છે. રામુભાઈ મુજબ, તેમને સુગ્રીવ અને વિભિચંદ (વિભીષણ)નો સાથ મળે છે. ગુલબુભાઈની વારતામાં, એકદમ શરૂઆતમાં તો રાવણના ભાઈઓનો ઉલ્લેખ આવેલો છે. તેમના ઉપરાંત આ સ્થળે કુંભકર્ણની પણ વાત આવે છે, અને પુત્ર ઈંદ્રજિતની પણ વાત આવે છે, જે ખાસ અનુષ્ઠાન કરીને 'શક્તિ' મેળવીને તેના વડે લક્ષ્મણ પર પ્રહાર કરે છે. જોકે, રામુભાઈની વારતા મુજબ, રાવણનો પુત્ર મેઘનાથ (મેઘનાદ) છે જે લક્ષ્મણ દ્વારા યુદ્ધમાં હણાય છે, જેથી ગુસ્સે ચડી રાવણ ખુદ યુદ્ધમાં ઊતરે છે અને તેના બાણથી લક્ષ્મણ ઘાયલ થઈ ઢળી પડે છે. આના પર, એક

ઋષિની સલાહ મુજબ, હનુમાન તેના માટે અકસીર ઇલાજ એવી વનસી (વનસ્પતિ) લાવવા નીકળી પડે છે, પરંતુ ચોક્કસ સ્થળે પહોંચ્યા પછી વનસીની ઓળખાણ ન થતાં વનસીવાળો આખો ડુંગર જ ઉપાડીને લઈ નીકળે છે. પાછા ફરતા રસ્તામાં, તેના પ્રયંડ શરીરનો આકાશમાર્ગે જવાનો ઘૂંઘવાટ કે ઘરઘરાટ (વિમાન જેવો !) સાંભળીને ‘આયુદેનગરી’માંથી ભરત તેને જુએ છે, અને તેને પાડવા માટે બાણ છોડે છે જે તેને પગની પાનીમાં વીધે છે, અને તે નીચે ઊતરી પડે છે. પરંતુ ભરતને સમગ્ર નિવેદન કર્યા પછી ભરત તેને તત્કાળ યુદ્ધભૂમિ તરફ રવાના કરી દે છે; હવે તે ભરતના બાણ પર સવાર થઈ આવી પહોંચે છે, અને લક્ષ્મણનો ઇલાજ કરાવે છે.

ગુલબુભાઈના કથન મુજબ, આ ઇલાજમાં વપરાયેલી, ચૂંથાઈને ફેંકી દેવાયેલી વનસી અમર હોઈ આજે પણ જીવે છે – તમાકુના છોડના રૂપે !

હવે બીજો કોઈ સાથીદાર બાકી ન રહેતાં, રાવણ ખુદ યુદ્ધ કરવા આવે છે, અને તેનાં માથાં કાપવા છતાં ફરીફરીથી ફૂટી નીકળતા રહી, તે લડતો જ રહે છે. આખરે એક બાણ તેની છાતીમાં ભરેલી અમૃતની કુંડીને નિશાન બનાવી છોડતાં, તે મૃત્યુ પામે છે. રામુભાઈના સંસ્કરણમાં, એને ત્યાં જ દાટી દેવામાં આવે છે, અને તે કોઈક દિવસ ફરીથી ઊઠી ન બેસે તે માટે ત્યાં મકરધ્વજને ચોકીએ રાખવામાં આવે છે. જ્યારે ગુલબુભાઈની કટાક્ષભરી કથનશૈલીમાં, તેના મૃત્યુ પર ‘મંડળધાર’ રાણી વિલાપ કરે છે અને તેના માટે થોડુંક વધુ આયુષ્ય માંગે છે, જેના જવાબમાં એ રાક્ષસને દાટ્યા પછી જમીનમાં ‘જીવન’નું વરદાન મળીને તે ‘પેટ્રોલ’ અને ‘ઘાસતેલ’ (કેરોસીન)માં બદલાઈ જાય છે, જેના પર આગળ જતાં ‘સરકાર’ ‘ટેક્સ’ લગાડશે, અને જેના વડે દીવો બાળીને ડોશી તેનું જમણ અજવાળામાં લેતી થશે !

આવી જ રીતે, ગુલબુભાઈના સંસ્કરણમાં, યુદ્ધ પૂરું થયા પછી, (રામના વિજય પછી) દરેકને કંઈક ને કંઈક વરદાન / માન આપવામાં આવે છે. તેમાં હનુમાન કે જે રામ-સીતાને તેના હૃદયમાં સાચવી રાખે છે તેને આગળ જતાં ‘અંગરેજ’ બનવાનો અને ‘સો-બસો વર્ષ’ સુધી રાજ કરવાનો માન આપવામાં આવે છે ! પછી વ્યંઢળ (હીજડા) પણ ત્યાં પહોંચીને વરદાનની માંગણી કરે છે, તો એમને પણ વરદાનમાં ભવિષ્યમાં રાજ કરવાની તક મળે છે, જે વખતે સ્ત્રીઓ ‘સાહેબો’ અને ‘કલેક્ટરો’ બનશે, અને જ્યારે દુનિયામાં સાચાને જુદું ઠેરવતા વકીલોની રેલમછેલ થશે !

આ ડાંગી રામકથામાં પણ સીતાનું ‘સત્’ તો અગ્નિમાં પરખાય છે જ; રામુભાઈના સંસ્કરણમાં, તે આના માટે રામને ધિક્કારે છે; ગુલબુભાઈના સંસ્કરણમાં, તકરાર વિના પરીક્ષામાંથી પસાર થઈ પોતાનું સ્વસ્થ શીલ પુરવાર થતાં તે રામ જોડે જાય છે. તેને નહાવા માટે, રામ ‘ઉનાઈ’નું – ગરમ પાણીના ઝરણાનું નિર્માણ કરે છે (જે ડાંગમાં આવેલ પ્રસિદ્ધ સ્થળ છે.)

આના પછી, ગુલબુભાઈના સંસ્કરણમાં પેલો ધોબીવાળો પ્રસંગ આવે છે, અને રામ લક્ષ્મણને સીતાને દૂર લઈ જઈ મારી નાંખવાનો અને પુરાવા તરીકે તેનો જમણો

હાથ લાવવાનો આદેશ આપે છે. રસ્તામાં સીતા લક્ષ્મણને પોતે ગર્ભવતી હોવાની વાત કહે છે, અને તેની પાસે પાણી માંગે છે. એ પાણી લેવા ગયો હોય છે ત્યારે સીતાને ઊંઘ આવી જાય છે. પેલો પાછો આવ્યા પછી, તેને આવી જ રીતે ઊંઘતી છોડીને નીકળી જવાનું નક્કી કરે છે, અને પાણીના બે પડિયાં તેના માથે અને પગે મૂકીને જતો રહે છે. ઊંઘમાં ધક્કો લાગતાં તે પડિયાં ઢળી પડીને પાણી વહી નીકળે છે, જેમાંથી ગંગા અને યમુનાનો ઉદ્ભવ થાય છે ! હવે એકલી પડેલી ગર્ભવતી સીતા રડવા લાગે છે ત્યારે તેને મહાદેવ અને પાર્વતી સાંત્વન આપે છે અને ખાવા માટે એક વાંસ આપે છે, જે ખાવા જતાં શેરડીમાં પલટાઈ જાય છે. નવ મહિના પૂરા થતાં સીતાને પ્રસવપીડા ઊપડે છે, અને ફરી એક વાર અસહાયતાથી પોકારી ઊઠતાં તેના પ્રસવમાં સહાય કરવા માટે ખુદ દેવી વનસા અને દેવી ધનસા – ઔષધિ વનસ્પતિની દેવી અને સમૃદ્ધિની દેવી – આવી પહોંચે છે અને પ્રેમ અને કાળજીથી તેની પ્રસૂતિ કરાવે છે. પુત્ર જન્મે છે, જેનું નામ ‘કુશ’ છે, તેને લઈ સીતા વૃદ્ધ ઋષિ ‘અહોબા’ની ઝૂંપડીમાં આશરો લે છે.

બીજી તરફ રામુભાઈના સંસ્કરણમાં, રામને ધિક્કારવા છતાંય, સીતા સત્ પરખવા દે છે, અને કલંકહીન પુરવાર થયા પછી તેઓ બંને આયુદેનગરીમાં સાથે રહેવા માંડે છે. થોડાક જ દિવસમાં સીતા ગર્ભવતી બને છે, અને ફરી એક વાર સાવકી મા ક્યકોવચલાનું મત્સર જાગી ઊઠે છે. તે સીતાએ લખ્યું હોય તે રીતે એક ચિકી લખે છે જેમાં એવું લખે છે કે રામ તો માત્ર નાનો ભરથાર છે, જ્યારે રાવણ તો મારો ‘મોટો ભરથાર’ હતો ! એ આગળ એવું પણ લખે છે કે ‘આની સાથે તો મારી ‘ઈસી’ (અર્થાત્, ઈચ્છા, કામવાસના) ક્યારેય પૂરી નહિ થઈ શકે, અને રાવણ સાથે તો કેવી પૂર્તિ થઈ જતી હતી !’ આ ચબરખી રામની નજરે પડે એ રીતે રાખવામાં આવે છે. રામ એ જુએ છે, અને લક્ષ્મણને સીતાને રાનમાં લઈ જઈ એનું માથું કાપી, માથું પુરાવા તરીકે લાવી બતાવવાની આજ્ઞા આપે છે. રડતી સીતાને લક્ષ્મણ લઈ તો જાય છે, પણ મારી નાંખવાને બદલે એને પોતે પોતાનો રસ્તો શોધતાં નીકળી જવા કહી તેના ચહેરાનો આબેહૂબ મુખોટો બનાવી લે છે અને તે રામને બતાવી દે છે. આના પર રામ શોક કરીને પોતાની આજ્ઞા અક્ષરશઃ પાળવા બદલ લક્ષ્મણને જ ઠપકો આપે છે. ત્યાં જંગલમાં સીતા ભટકતી – રખડતી ‘ઋષિપુરનગર’ના વૃદ્ધ ઋષિ પાસે આવી પહોંચે છે, જે તેને આશરો આપે છે. ત્યાં જ એ પ્રસૂત થઈ તેને પુત્ર (કુશ) જન્મે છે.

એક દિવસ તે બાળકને અંધ ઋષિના ભરોસે છોડી નદીએ નહાવા જાય છે. ત્યારે એક વાંદરી તેને બાળકને આમ મૂકી આવવા અંગે મહેણું આપે છે. ભાનમાં આવી તત્કાળ એ પાછી ફરીને બાળકને પોતાની સાથે નદીએ લઈ જાય છે. પણ બીજી તરફ ઋષિને બાળકની ઝોળી ખાલી હોવાનો ખ્યાલ આવતાં તે ચમકી ઊઠે છે, અને તેની જગ્યાએ રક્તચંદનમાંથી બીજું બાળક બનાવીને મૂકે છે. પાછળથી આખો ખ્યાલ આવતાં આ બાળકને પણ સીતા પોતાના પુત્ર તરીકે મોટો કરે છે જેને નામ ‘લહુ’ આપવામાં આવે છે.

આ છોકરાં મોટાં થાય છે; શૂર નીપજે છે. અને, ગુલબુભાઈની કથામાં, તેઓ એક 'એક સીંગે ઋષિ'ની પહેલાં હત્યા કરે છે, અને પછી રામના 'યેવદી વારુ' (યુદ્ધાશ્વ ! યજ્ઞાશ્વ નહિ !)નો સામનો કરી તેને રોકી રાખે છે. રામુભાઈની કથામાં, તેઓ મોટા થઈ હટ્ટાકટ્ટા બને છે અને પોતાના માટે ધનુષ અને બાણની માંગણી કરે છે જેનાથી તેઓ નાના પક્ષી વગેરેનો શિકાર કરી શકે. કેટલીક વાર તેઓ લોકોનાં મરઘાં-બકરાં પણ ચોરવા લાગે છે, અને રામના મોતીબાગમાંથી ફળ ચોરવા લાગે છે. એમ કરતાં એક દિવસ તેઓ માળી દ્વારા રંગેહાથ ઝડપાય છે. પણ એ જ માળીને ભરપૂર માર મારી ભાગી છૂટે છે. આખરે, બન્ને સંસ્કરણોમાં, તેઓ કોઈનાથી જ ડરતાય નથી કે હારતાય નથી, ખુદ રામથી પણ; ત્યારે રામને શંકા જાય છે અને એ લક્ષ્મણ પાસે વિચારણા કરે છે, જે સીતાને માર્યા વગર છોડી દીધાનું કબૂલે છે. પછી તો એ સીતાને તેડાવે છે, ગુલબુભાઈમાં લક્ષ્મણ દ્વારા, અને રામુભાઈમાં હનુમાન દ્વારા. પરંતુ સીતા ફરીથી તેને ખરાબ શબ્દો વડે ધિક્કારે છે અને ભાગી છૂટે છે. પરંતુ ગુલબુભાઈ મુજબ, રામ બન્ને છોકરાંઓને લઈને તેની પાછળ દોડે છે; અંતે તેઓ ભેગાં થાય છે અને સાથે મળી 'દ્વારકા' જાય છે ! (દ્વારકા એ કુંકણા - ડાંગીઓ માટે દેવોનું હંમેશાં સુખસમૃદ્ધિથી ભરેલું શહેર છે - કહીએ તો 'સ્વર્ગ' છે - જ્યાં દેવોનો 'દરબાર' ભરાય છે.)

જોકે, રામુભાઈની વારતામાં, સીતા નદી તરફ ભાગી છૂટે છે અને ત્યાં જમીનની અંદર ઊતરી જાય છે. દરેક જણ શોકમાં ડૂબી જાય છે; લક્ષ્મણ બીજા જન્મ માટે નીકળી પડવાનું નક્કી કરે છે અને માટે, નદીમાં પોતાને વિસર્જિત કરે છે. પછી, રામ તેનું 'રાજ' તેમજ દુનિયા હનુમાનને સોંપીને, તેને ભેટી પડે છે, અને ત્યાં જ દુનિયાથી વિદાય લે છે. તે જ વખતે હનુમાનને રામનું બાણ વાગી જાય છે, જે હવેથી રામની જગ્યા ચલાવે છે, અને દુનિયાને સાંત્વના આપે છે કે રામ દરેકના હૃદયમાં વસે છે.

પછી તો આ કથાગાયક (રામુભાઈ) રામને ઉદ્દેશીને કહે છે કે કેટલાક સમયથી તેઓ પોતાની ટૂંકી શક્તિ અને આવડત મુજબ રામની વાત કહી રહ્યા છે, અને આશા રાખે છે કે જ્યારે જ્યારે પણ તે તેમને 'વાંચવા' નીકળે ત્યારે રામ-લક્ષ્મણ-સીતા તેમની સંગાથે રહે ! તે પછી તે 'ભુલાયેલા શબ્દો'ને વિનંતી કરે છે કે તેની સાથે હંમેશાં રહી, જ્યારે પણ તે તેમને 'વાંચવા' નીકળે ત્યારે તેના હૃદયમાં, સપનામાં આવતા રહે ! અને આખરે, તે પોતાનું અને કથાગાયનમાં સાથ આપનાર પોતાના જોડીદારનું નામ - ગામ ઉલ્લેખીને કથન પૂરું કરે છે.

ગુલબુભાઈના કથનમાં, રામના સીતા સહિત 'દ્વારકા' જવાની સાથે જ, તેઓ તેમના બીજા અવતારની પણ વાત છોડે છે. જેમાં મથુરાનો કંસ રાજા એ રાવણની જગ્યા લેવાનો છે, જેની જોડે હવે 'રામ ભગવાન'નો પાલો પડવાનો છે. અને આ બિંદુએ તે પોતાનું કથન પૂરું કરે છે, તે પહેલાં કથનનું સ્થળ, કથાગાયકોના નામ, શ્રોતાઓ અને 'સાહેબલોકો' (એટલે કે શહેરથી આવેલા, અમે !)નો ઉલ્લેખ કરે છે.

S

ટૂંકો ઇતિહાસ

હવે, આ કથાસ્વરૂપના અને તેનાં ભિન્નભિન્ન પાસાંઓના વિશ્લેષણમાં જતાં પહેલાં, એક ટૂંકી નજર આ પ્રદેશના ઇતિહાસ પર પણ નાંખી લેવી યોગ્ય ગણાય. કારણ કે લોકના આવિષ્કાર પર તેનો પણ કોઈ પ્રભાવ જરૂર હોઈ શકે.

આ પ્રદેશ અંગે ઇતિહાસમાં પહેલો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ (જોકે આજના નામથી નહિ) મળે છે તે રાજા શિવાજીના સમયનો છે. સન ૧૬૬૪માં શિવાજી પુણેથી જૂનર તરફ જતાં અધવચ્ચે રસ્તો બદલી, અને વચ્ચેનાં ગીચ જંગલો પાર કરી પેલી સર્વશ્રુત એવી સુરતની લૂંટ ચલાવવા ઊતરી આવ્યા હતા. અને તે પછી, સન ૧૬૭૨માં આહવાથી નજીકમાં જ આવેલ, અને એકંદરે આસપાસના પ્રદેશ પર કાબુ રાખવા માટે મહત્ત્વનું ઠાણું ગણાતો એવો સાલેર (અથવા સાલેરી અથવા સાલ્હેર)નો કિલ્લો મરાઠાઓએ જીતી લીધો હતો, તેથી પ્રદેશમાં તેમનો દબદબો ઊભો થયો હતો.

ઘણા લાંબા સમય સુધી આ પ્રદેશમાં માત્ર થોડીક છૂટીછવાઈ વસ્તીઓ હતી, જે ભીલ મુખિયાઓ કે 'નાઈકો'ના તાબામાં હતી. પ્રદેશમાં કોઈ સ્પષ્ટ 'શાસન' કે 'પ્રશાસન' કે 'વ્યવસ્થા' (governance and administration) જેવું કંઈ જાણમાં હતું નહિ. આવા કેટલાક નાઈકો આ પ્રદેશમાં હતા પરંતુ તેમની અને તેમના હેઠળના વિભાગોની કોઈ નિશ્ચિત સંખ્યા પણ હતી નહિ; કેમ કે નાઈકપણું એ મુખ્યત્વે તાકાતનાં અને માનમરાતબનાં પ્રદર્શનો અને સમીકરણોનું બનેલું પરિબળ હતું. જોકે, સમય રહેતાં, સાધારણતઃ એ વાત માન્ય થતી ગઈ કે ડાંગ ગાઢવીની 'ગાદી' એ પ્રદેશની સૌથી જૂની અને 'મૂળ ગાદી' કહેવાય, અને બાકીની ડાંગો કે તેમની 'ગાદીઓ' એ મૂળ ગાદીમાંથી એક યા બીજી રીતે છૂટી પડીને બનેલી શાકાઓ કે પરિવાર જેવું ગણાય. આ બધા નાઈકો આપસમાં એકમેક સાથે નાતાથી જોડાયેલા હતા, અને આમ તેમની વચ્ચે તેમ જ તેમના ગાદી ન ધરાવતા પરિવારો વચ્ચે મળી ડાંગમાં એક મોટું સગપણ કે 'ભાઈબંધી' (brotherhood) સર્જાતી હતી. આજે પણ ડાંગમાં ગાદી પરના રાજા / નાઈકો અને તેમના પરિવારો ઉપરાંત ઘણા ભીલો 'ભાઈબંધ' તરીકે ઓળખાય છે, જે નાઈકો સાથે કોઈ ને કોઈ સગપણ ધરાવે છે. (મૂળ ડાંગી શબ્દ છે 'ભાઉબંધ', જે મરાઠી શબ્દ છે અને મરાઠીમાં તો 'ભાઉબંદકી' એ પણ ભરપૂર રૂઢ અને કુખ્યાત શબ્દ છે. તેનો અર્થ 'ભાઈબંધી' કે 'ભાઈચારાવાળો નાતો' એવો નથી, પણ ભાઈબંધી કે નજીકના નાતાઓમાં મત્સર અને બદલાની હારમાળામાંથી સર્જાતી દુશ્મની અને તેમાંની પેદા થતી અંધાધૂંધી એ છે; ભલે પછી એ શબ્દ ખુદ મરાઠા ઇતિહાસ માટે વપરાતો હોય કે જગદ્વિખ્યાત મુઘલ સામ્રાજ્ય માટે કે પછી નાનકડા ડાંગના કોઈ ન જાણે એવા નાઈકોને વર્ણવવા વપરાય !)

આ ભીલ નાઈકો બહારની મુખ્ય તાકાતો અથવા તેમના ખાનદેશ, સોનગઢ અને સુરત ખાતેના પ્રતિનિધિઓ સાથે આછીપાતળી રીતે સંકળાયેલા રહેતા, અને તેમની તરફથી આ નાના પ્રદેશોના નાઈકપણા અંગેની સભાનતા રાખવામાં આવતી હતી.

નાઈકો તેમની હેઠળના ભાગમાં વસતા કુંકણાઓ, ભાઈબંધ સિવાયના ભીલો અને અન્ય પ્રજા પાસેથી થોડીઘણી હળપટ્ટી અને બીજી ચોક્કસ પટ્ટીઓ / નજરાણાંઓ લેતા હતા, તેમજ તેમના વિસ્તારમાંથી બહાર લઈ જવાના લાકડા પર અને અન્ય વસ્તુઓ પર દરેક ગાડાદીઠ થોડોક સીમા કર પણ વસૂલતા હતા જે બહારના વિસ્તારો સાથે થતી રહેતી સત્તા અને દબદબા અંગેની આપ-લે તથા વાટાઘાટોનું પરિણામ હોઈ શકે; ત્રાસ અને હેરાનગતિ છોડાવવા માટે કદાચ બહારના શાસકો પાસેથી જ આ વ્યવસ્થા ગોઠવી અપાઈ હોય ! કેમ કે, ‘કરવ્યવસ્થા’ જેવું કંઈ ચલાવવા માટેની આખી કારોબારી વ્યવસ્થાનું માળખું અહીં ભાગ્યે જ દેખાતું હતું.) જોકે, આસપાસના મેદાની મુલકનાં ગામડાંઓમાં વચ્ચે વચ્ચે ધાડ પાડીને જરૂરિયાત મુજબની ચીજવસ્તુઓ તેમજ પૈસોટકો મેળવી (લૂંટી) લેવો એ લગભગ રિવાજસમું હતું. ધાડ માત્ર ગુજરાન ચલાવવા માટે જ નહિ, સત્તાકીય સંબંધો અને સમીકરણો સાચવવા, પુનઃપ્રસ્થાપિત કરવા, દબદબો ઊભો કરવા માટે પણ ચલાવતી. (જે એ જમાનાનો જ રિવાજ હતો) આમ, ભીલ નાઈકો અને આસપાસના મુખ્ય શાસકો, જેમાં ખાનદેશમાં પહેલાં મુઘલ અને પછીના કાળમાં પેશવાના પ્રતિનિધિઓ, તેમજ વડોદરાના ગાયકવાડોનો સમાવેશ થાય છે, એમની વચ્ચેનાં રાજકીય સમીકરણો સતત બદલાતાં, સતત નવેસરથી ઘડાતાં અને છતાંય કાયમ ધ્યાનમાં લેવાતાં, એવાં રહ્યાં.

સન ૧૮૧૮ બાદ, પેશવાઓના પતન પછી ખાનદેશ બ્રિટિશોના તાબા હેઠળ આવ્યું, અને તેની સાથે નામમાત્ર રીતે કેમ ન હોય, પણ ડાંગ પણ આવ્યું. આ સમય દરમિયાન નાઈકો અને ભાઈબંધો દ્વારા મેદાની ગામોમાં ધાડ પાડવાની ઘટનાઓ અતિશય વધી ગઈ અને નવા નવા પામેલા આ પ્રદેશની વ્યવસ્થા સંભાળવામાં બ્રિટિશરો માટે મોટી હેરાનગતિ બની ગઈ. આ કદાચ ભીલો દ્વારા બ્રિટિશરોના વિરોધ અને પ્રતિકારનો પણ આવિષ્કાર હોઈ શકે. સાથે સાથે, નવા શાસકો સામે પોતાની ધાક બતાવીને પોતાનો દબદબો અને સત્તા – સમીકરણમાં પોતાની સાખ જાળવવાનો માર્ગ પણ હોઈ શકે. પરંતુ બ્રિટિશ પ્રશાસનની નજરમાં તો ભીલ નાઈકોની આ ધાડો અને લૂંટફાટ હંમેશાં કાયદાને અવગણતું, ગુનાખોરીનું વર્તન જ રહ્યું, જેને બળ દ્વારા દબાવી, અંકુશમાં લાવવું પડે. અને તે મુજબ, આ બાબતમાં વખતોવખત કડક પગલાં લેવાતાં રહ્યાં.

સન ૧૮૪૨માં બ્રિટિશ સરકારે આ નાઈકો સાથે જંગલ કાપવાના સૌ પહેલા કરારપત્રો (leases) કરવાનું નક્કી કર્યું, જેથી આરમાર તેમજ રેલવેના પાટાઓ માટે સતત અને સરળતાથી સાગી લાકડું ઉપલબ્ધ થતું રહે. આના માટે વાટાઘાટો નક્કી કોની જોડે કરવાની તે પણ નિશ્ચિત કરવું જરૂરી હતું, અને માટે જ ડાંગની ‘ગાદી’ઓને એક અધિકૃત સ્વરૂપ આપીને તેમની સંખ્યા પણ નિશ્ચિત કરવામાં આવી. આમ પાંચ ‘રાજાઓ’ અને ચૌદ ‘નાઈકો’ એમ કુલ ઓગણીસ ‘ગાદીઓ’ નિશ્ચિત કરવામાં આવી. (જોકે બધા જ નાઈકો પહેલેથી પોતાના નામમાં ‘રાજા’ શબ્દ જોડતા હતા, તે વાત

અલગ ! પણ ડાંગમાં આ સૌ પહેલી વાર, પ્રશાસકીય વિભાગો અને માળખાની અધિકૃત રચના ગણાય, જોકે એનું કારણ ડાંગની સમૃદ્ધિને ચૂસવાનું હતું !) ‘ગાદી’ એ અભિમાન અને મરાતબની વસ્તુ હતી, માટે જ હવે એ તમામ ભાઈબંધો વચ્ચે આપસમાંની તેમજ શાસકો સાથેની વાટાઘાટોનો અને ઝઘડાનો વિષય બની ગઈ. હવે જ્યારે એક જ વાર અને અંતિમ રીતે ગાદીઓ નક્કી કરવાની હતી, ત્યારે આ આખા સમયમાં આ વાત પર નવા શાસકો સાથે વાટાઘાટો, તેમજ ભાઈબંધો – સગાંઓમાં છેતરપિંડી, કપટકારસ્થાનો અને દાવપેચનો દોર ચાલતો રહ્યો.

ગાદીઓ નિશ્ચિત કરવાના અને તેમની સાથે જંગલ કાપવાના કરારપત્રો કરવાના આ પગલા સાથે બ્રિટિશ સરકારે એક તરફ અધિકૃત રીતે નાઈકોનો ડાંગ પ્રદેશ પરનો અધિકાર માની લીધો, પણ માત્ર પ્રતીકાત્મક રીતે જ; કેમ કે ખરેખર તો આ કરારપત્રો (leases) દ્વારા નાઈકોએ જંગલ પરની પોતાની તમામ સત્તા અને પોતાનો તાબો ગુમાવી દીધાં. આ નવેસરથી અધિકૃત કરાયેલા રાજા – નાઈકો સાથે સંપર્કમાં રહેવા, તેમજ તેમને એકંદરે શાંત રાખવા બ્રિટિશ અધિકારીઓ ચોક્કસ સમયાંતરે તે બધાંની સાથે એક અધિકૃત અને જાહેર એવી મુલાકાત ગોઠવતા, જેમાં તમામ રાજાઓ, નાઈકો ને તેમના ભાઉબંદો, તેમજ દરેક ગામના સરકારે નીમેલા પાટીલ અને કારભારીઓ ઉપસ્થિત રહેતા. આ પ્રસંગે, આ તમામને કેટલાંક વિશિષ્ટ માન તેમજ તેમણે સરકારને કરેલી ચોક્કસ સહાયની કામગીરી અનુરૂપ કેટલીક બક્ષિસ આપવામાં આવતી. ઉપરાંત, જે તે નાઈક-રાજા સાથે નક્કી કરેલો ભાડાપટ્ટીનો હપ્તો પણ અહીં જ ચૂકવવામાં આવતો, જે તરત જ જેનાતેના ભાઉબંદો વચ્ચે રિવાજ પ્રમાણે વહેંચાઈ જતો. આ આખા ઝાકઝમાળવાળા પ્રસંગને બ્રિટિશરોએ ‘ડાંગ દરબાર’ નામ આપ્યું હતું. (જે ખરેખર તો પોતાની રીતે જ એક વ્યંગ્ય છે, કેમકે આમાં બ્રિટિશરોના ‘દરબાર’માં ડાંગના રાજાઓ-નાઈકો ‘હાજર’ રહેતા હતા.) અને આ ‘દરબાર’માં આપવામાં આવતાં માન અને બક્ષિસો એ ખરેખર રાજાઓના અધિકારની ઉડાવાયેલી ફૂર મજાક હતી, જે વાતનો ખ્યાલ તેમને પાછળથી આવતો ગયો, પણ હવે તેઓ લાચાર હતા. જંગલોના ભાડાપટ્ટીના કરારપત્રોએ જંગલનાં લાકડાંની કાપણી અને વેપાર / ઉપયોગ પર બ્રિટિશરોને (એ વખતે જે એક ‘કંપની’ હતી) એકાધિકાર સ્થાપિત કર્યો, અને કરારપત્ર કરેલાં જંગલોમાં સ્થાનિક લોકોને કોઈ પણ નોંધપાત્ર કામ કે વપરાશ કરવા સામે સંપૂર્ણ મનાઈ ફરમાવીને એ એકાધિકાર ખરેખર અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો. બીજી તરફ, એ બે જ પક્ષ વચ્ચેના કરારપત્રો દ્વારા બ્રિટિશરોએ નાઈકોના અન્ય શાસકો સાથે રહેલા પહેલાંના સંબંધો પણ કાપી કાઢ્યા. આના પછી સન ૧૮૭૯થી ૧૯૦૧ દરમિયાન જંગલની ‘પ્રતિબંધિત’ (restricted) અને ‘સંરક્ષિત’ (protected) જંગલોમાં વિભાગણી કરી તે મુજબ પ્રત્યક્ષ સીમાંકન ચલાવ્યું, જેથી ‘શાસ્ત્રાધારિત જંગલઉછેર’ (scientific forestry) ચલાવી શકાય; અને આમ, નાઈકો અને જંગલમાં રહેતાં આમ સ્થાનિકોનું કાર્યક્ષેત્ર વધુ ને વધુ સંકોચાતું રહ્યું.

આ બધાંમાંથી અસંતોષ ખદખદવા લાગ્યો. ખાસ કરીને નાઈકો અને ભાઉબંદોમાં વિદ્રોહનાં તણખલાં ઊડવા લાગ્યાં, અને ૧૮૩૦થી ૧૮૧૪ સુધી પ્રદેશમાં જુદા જુદા સ્થળે કેટલાય સ્થાનીય સ્વરૂપના વિદ્રોહ અને બળવા થતા રહ્યા. આ બળવાઓમાં લૂંટફાટ અને આગરાંપી, તેમજ મોટા પાયા પર જંગલને તોડવાના કે બાળવાના કિસ્સા મોટા પ્રમાણમાં હતા, અને આ રીતે થતો વિદ્રોહનો આવિષ્કાર એ બ્રિટિશરોના ‘કાયદા અને વ્યવસ્થા’માં તેમજ ‘ફાયદા માટેના જંગલઉછેર’માં વિશ્વાસ ધરાવતા પ્રશાસન માટે માથાનો દુખાવો બની ગયો હતો.

આ આખો લાંબો સમયગાળો ડાંગના લોકો માટે વિશ્વાસઘાતનો, છેતરાયાનો અને લૂંટાઈ ગયાનો સતતનો અહેસાસ ધરાવતો રહ્યો, જે લોકો પેલા નવા જ પ્રકારના રાજકારણ અને નવા પ્રકારના પ્રશાસનને ઓળખી કે સમજી શક્યા ન હોતા, અને આ અનુભવ આ લોકના અંતર્મનમાં ઊતરી જઈને તેમની સામૂહિક મનોદશા પર ઊંડી છાપ મૂકતો ગયો છે. વિદ્રોહની આવી ઘટનાઓની વધુ ચર્ચામાં ઊતરવું એ અહીં વધુ પડતું વિષયાંતર થશે; કેમ કે, આપણી સામેની રામકથામાં આ પ્રકારના ઊંડા અનુભવોનો આવિષ્કાર ભાગ્યે જ શક્ય થઈ શકે છે. જોકે આ જ લોકના કેટલાંક અન્ય કથાનકોમાં આવા અનુભવો ઘણો ચોક્કસ છતાં સૂક્ષ્મ અને કલાત્મક આવિષ્કાર જોવા મળે છે.

બ્રિટિશરો બાદના આધુનિક સમયનો આ લોકનો અનુભવ પણ વધુ ઉત્સાહદાયક કે ખુશીભર્યો રહ્યો નથી. એક તરફ ગાંધીવાદીઓ તેમજ કેટલાંક ડાબેરી સંગઠનો દ્વારા ચલાવાઈ રહેલ પ્રામાણિક અને સાચા ભાવે આદરેલ સમાજકાર્યનો અનુભવ તેઓ લઈ રહ્યા છે, તેમજ જિલ્લા પ્રશાસનના પ્રયાસોએ મેળવી આપેલ આધુનિક સુખસગવડોથી પણ થોડોઘણો ફાયદો મેળવી રહ્યા છે, છતાં, બીજી તરફ, જંગલખાતા સાથે સમયાંતરે થતા રહેતા સંઘર્ષો અને તેમાં લેવાયેલ પગલાંઓથી જન્મતી કડવાશને લીધે તેમનો છેતરામણીનો અને લૂંટાયાનો અનુભવ વધુ ઊંડો ઊતરી ગયો હોવાની જ શક્યતા રહે છે. એકંદરે જોતાં, આ લોકોનો ઇતિહાસ એ તેમની આસપાસ ઘેરો નાંખીને રહેલ મુખ્ય તાકાતો સાથે સતતની વાટાઘાટોનો, એક તરફ તેમની સાથે સંબંધો બાંધવાનો તો બીજી તરફ તેમનું નિયંત્રણ રોકવાના પ્રયાસનો રહ્યો છે.

S

ડાંગી રામકથા અંગેનાં કેટલાંક અવલોકનો અને નોંધો

ડાંગી રામકથાના મારી સામેનાં બન્ને સંસ્કરણોના અધ્યયન પરથી મારા ધ્યાનમાં આવેલા કેટલાક મુદ્દાઓ છે, તેમને આ રામકથાનું વિશ્લેષણ કહેવાનું ઢાઢસ ન કરતાં, હું તેમને માત્ર મારાં અવલોકનો અને નોંધો કહેવાનું પસંદ કરીશ. આ કથાનાં કેટલાંક મુખ્ય પાસાંઓને ઓળખાવીને તેમને આપણી સામે રહેલ જુદાં જુદાં અભ્યાસક્ષેત્રોના સંદર્ભોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં મૂકવાનો હું પ્રયાસ કરીશ.

આ કથાઓ અંગે સૌ પહેલું અવલોકન કોઈ પણ નોંધી શકે તે એ કે આ કથા ચોક્કસપણે મુખ્ય પ્રવાહનીકે પ્રચલિત રામાયણની કથા પરથી જ શીખેલી છે; માત્ર પરબ v ડિસેમ્બર, 2010

કેટલાક પ્રસંગો પોતાની આગવી કલ્પનાશક્તિથી સજાવેલા છે, જ્યારે બીજાઓમાં આદિવાસી કલ્પનાસૃષ્ટિની આછી ઝાલર ચઢેલી દેખાય છે. ધારણાની દૃષ્ટિએ જોતાં, રામકથાનાં મુખ્ય પાત્રો કે પ્રસંગો તરફનું વલણ કે તેમની તરફ જોવાની દૃષ્ટિમાં કોઈ ઝાઝું અંતર દેખાતું નથી. (એટલે એકદમ રાવણ જ મહાન નાયક કે દેવતાસ્વરૂપ હોય, કે રામનો કોઈ દુષ્ટ ભાવ ચીતર્યો હોય, એવું કાંઈ અહીં બનતું નથી.) રામને અહીં, બંને કથાકારો દ્વારા, ભગવાન તરીકે, એક અવતાર તરીકે જ જોવામાં આવે છે; રામુભાઈના કથનમાં પ્રારંભમાં આ વાત વધુ જણાતી નથી પરંતુ કથા જેમ આગળ વધે તેમ આ દેવસ્વરૂપ સ્પષ્ટ બનતું જાય છે. બીજાં મુખ્ય પાત્રો, ખાસ કરીને સીતા, લક્ષ્મણ અને હનુમાનને પણ દેવત્વ ધરાવતાં પાત્રો તરીકે જ જોવામાં આવે છે. આ બધાં જ મૂળે દૈવી પાત્રો હોઈ, અવતાર રૂપે બીજા સામાન્ય માનવપાત્રોની વચ્ચે માનવ રૂપે રહી, મનુષ્યજીવન જીવે છે. માટે એમ કહેવું પડે કે આ કથાઓ પણ, બહુ સુઘડ અને સ્પષ્ટ રીતે નહિ તોય ચોક્કસપણે અને ભારપૂર્વક, પ્રચલિત રામકથાઓની કર્મઠ કે સનાતનવાદી (brahmanical) ધારણાઓ જ વહન કરે છે.

આની સાથે જ એ પણ જોઈ શકાય, કે પ્રચલિત રામાયણથી ભિન્નતા અને પોતાની રીતે કરેલું વિસ્તરણ ખાસ કરીને દુય્યમ પાત્રો સાથે સંકળાયેલા પ્રસંગોમાં જોવા મળે છે, અથવા એવા પ્રસંગોમાં, કે જે રામકથાના મુખ્ય ધાગા સાથે વધુ ગૂંથાયેલા નથી. આમ, વનવાસનો આખો સિલસિલો, કાંચનમૃગનો પ્રસંગ અને સીતાનું અપહરણ, હનુમાન દ્વારા સીતાની શોધ, સમુદ્રનું ઉલ્લંઘન, લંકાનું દહન, અને રાવણ અને બીજાંઓનું મરણ આવા બધા મુખ્ય પ્રસંગો (જે પેલા શ્લોકબદ્ધ રામાયણસારમાં આવે છે તેમાંથી વાલી-સુગ્રીવ બાદ કરીને) કોઈ ઝાઝાં અને વિશેષ નોંધપાત્ર પરિવર્તનો સિવાય એવાં જ રાખવામાં આવેલાં છે. જ્યારે રાવણનું તપ, સીતાનો જન્મ, દશરથની પત્નીઓ, રામનું બાળપણ, જુદાં જુદાં પાત્રો વચ્ચેના નાતાઓ કે સંબંધો, તેમજ અવતાર લેવાની રીતો જેવી બાબતોમાં આપણને સહુથી વધારે નાવીન્ય જોવા મળે છે. આવા પ્રસંગો અહીં કેટલીક વાર પ્રચલિત ધારણાઓ કરતાં એકદમ જુદા જ પરિપ્રેક્ષ્યમાં મુકાયેલા જોવા મળે છે.

(અપૂર્ણ)

T

‘મહોરાં’ પાછળની દુનિયા | નવનીત જાની

[‘મહોરાં’ (વાર્તાસંગ્રહ) : જિજ્ઞેશ બ્રહ્મભટ્ટ, પ્ર. લેખક પોતે, ૮, ન્યૂ સૂર્યનારાયણ સોસાયટી ભા. ૧, રન્નાપાર્ક, અમદાવાદ, જાન્યુ. ૨૦૦૯, પૃ. ૪૮, કિં. રૂ. ૯૫/-]

જિજ્ઞેશ બ્રહ્મભટ્ટનો પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ ‘મહોરાં’ વાર્તાશ્રેણી અને ચિત્રશ્રેણીનું સંયુક્ત સંકલન છે. આ સંગ્રહમાં આપેલાં ૩૭ જેટલાં ચિત્રો અને પાંચ વાર્તાઓ (‘મહોરાં’, ‘અનટાઇટલ્સ’), ‘બ્રાંતિ’, ‘સુંદરીલોકમાં’ અને ‘નગરચર્યા’) વસ્તુલક્ષી સાતત્ય અને પરસ્પરાવલંબન ધરાવે છે.

‘મહોરાં’ની પાંચ વાર્તાઓમાં વાંદરાભાઈ નાયક રૂપે છે. પણ એ કોઈ ‘સામાન્ય’ વાંદરો નથી. આ વાર્તાઓ હિતોપદેશ, ઈસપની બોધકથાઓ કે પંચતંત્રની યાદ જરૂર અપાવે છે; પરંતુ કથાવસ્તુ અને વસ્તુનિરૂપણની દૃષ્ટિએ નોખી તરી આવે છે. વાંદરાભાઈ માનવરીતિને અનુસરનાર એવું ચરિત્ર છે જે વાર્તાકારની કથનપ્રયુક્તિને વજ્રદાર રહેવાનો પ્રયાસ કરે છે.

વાર્તાસંગ્રહની પ્રસ્તાવના (જિજ્ઞેશકૃત ‘મહોરાં’ વિશે)માં સુમન શાહ કહે છે તેમ, કથક મોટે ભાગે બધું ‘કહે’ છે, જ્યારે વાંદરાભાઈ ઘણુંબધું ‘કરે’ છે. વાચકે વિચારવું એ રહે કે વાંદરાભાઈ વિશે કહેવાયેલું જે કંઈ છે તે કથક વિશે જ છે, કે કેમ ? અથવા ઊલટું, વાંદરાભાઈ જે કંઈ કરે છે તે, વાસ્તવમાં કથકે કરવાનું તો નથી કરતાને... (પૃ. ૩)

કથકનાં વાણી, વ્યવહાર અને વર્તનનું ત્રેવડું સૂત્ર સંભાળતા વાંદરાભાઈ માનવમનને વ્યક્ત કરનાર બની રહે છે. કહેણી અને કરણીમાં જેટલું મહત્ત્વ વ્યક્તિચિત્રનું નથી એટલું ભાવાભિવ્યક્તિનું છે. માનવમન ભાવવિશ્વની અનેક ગલીઓમાં આવનજાવન કરતું રહે છે. મન મર્કટ સમું છે એ કહેણી પ્રચલિત છે. સર્જકે અહીં મનના મર્કટપણા પર પોતાની દૃષ્ટિ ઠેરવી છે.

‘મહોરાં’ વાર્તામાં કથકને અલગ અલગ મહોરાં બનાવી આપી, એનાં અસલ મહોરાંને વાંદરાભાઈ ક્યાંય ફંગોળી દે છે. કથક જ સામે ચાલીને વાંદરાભાઈની મદદ લેતો આવ્યો છે. કથક પોતે કબૂલે છે કે, ‘વાંદરાભાઈની આ આવડતનો આપણે ભરપૂર લાભ ઉઠાવ્યો.’ આ લાભ ઉઠાવવાની વૃત્તિથી સ્વત્વ ખોઈ બેઠેલા કથકને થાય છે કે ‘લાખો મહોરાંમાં મારો સાચો ચહેરો ક્યાં ?’ ખાલી ધડ લઈને ફરતાં માનવોનો દુનિયામાં તોટો નથી. માનવે અનેક પ્રાપ્તિ કરી છે એની પાછળનું પરિશ્રમી બળ ‘મહોરાં’ તો નથીને ? આ વાર્તામાં કથનની રસાળતા અને વાર્તા અંતે કોબી – અરીસાની પ્રયુક્તિ ધ્યાનપાત્ર બની રહે છે.

(અનટાઇટલ્સ)નો પરિવેશ ઇન્દ્રોડા પાર્ક છે. વાર્તાકથકના અતીત અને વર્તમાનને લક્ષ્ય કરતી વાર્તા, વાર્તાકથક અને એની પ્રિયતમા વચ્ચેના પ્રણયની વિફલતા પડછે પ્રકૃતિના અવનવા રંગો દર્શાવે છે. વાર્તાકારે આ વાર્તામાં પ્રકૃતિની સ્થૂળતાને ઓગાળવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. સ્થળરૂપાન્તરણ સાથે કાળરૂપાન્તરણ ‘આજ’ અને ‘ગઈ કાલો’નું એકબીજા પર થતું આરોપણ વાર્તાની આસ્વાદ્ય શૈલી-વસ છે.

‘બ્રાંતિ’ના કથકને વાંદરાભાઈ સાથેના વ્યવહારો હંમેશાં ઉપકારક થઈ પડે છે. વાંદરાભાઈ કથકનાં બધાં કામ કરી આપે છે. કથક ઉલ્લાસને આ બધું ગમે છે પણ જ્યારે વાંદરાભાઈ એની પ્રિયતમા મીનાક્ષીને પણ જૂંટવી જાય છે, ત્યારે ઉલ્લાસને થાય છે કે પોતાની ઉપેક્ષા માટેનો પોતે જ તપ્તો તૈયાર કર્યો છે. સત્તાકેન્દ્રી માનવવૃત્તિનો જિજ્ઞેશ ઉપહાસ કર્યો છે. બ્રાંતિમય વ્યવહારોને પોતાના જ વ્યવહારો રૂપે જોવા એ ઉલ્લાસની આદત છે. અને આ આદત જ એને સત્તાના – વાંદરાભાઈની સત્તાના કોચલામાં પૂરતી જાય છે. અહીં ‘હું’પણાની બ્રાંતિ અને એમાંથી છૂટવાની નાયકની છટપટાહટ વાર્તાનો આસ્વાદ્ય અંશ છે.

‘સુંદરીલોક’માં અને ‘નગરચર્યા’માં વાંદરાભાઈની ‘શક્તિમાન’ ઈમેજનાં દર્શન થયા છે. આ બંને વાર્તાઓમાં ફેન્ટસીનો કસ કાઢવા મિશે વાંદરાભાઈનાં એકદમ જુદાં જ રૂપોનાં દર્શન થાય છે. આ બંને વાર્તાઓ (બીજી વાર્તાઓમાં પણ) વાંદરાભાઈના વર્તનવ્યવહારોનું અતિશયોક્તિભર્યું નિરૂપણ જરૂર થયું છે પણ ‘વાંદરાભાઈ’ એવી ઓળખને બાજુ પર મૂકી આ વાર્તાઓ જોવાની હોઈ એમનું કશું ગૈરવાસ્તવિક નથી જણાતું. જગતભરની સુંદરીઓ જેમની એક ઝલક પામવા ઉત્સુક છે એવા વાંદરાભાઈ ઢાઈપ્રોફાઇલ પર્સનાલિટીનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

‘નગરચર્યા’માં વાંદરાભાઈ મહારાજશ્રીની ભૂમિકા લઈને સામે આવે છે. છકડો લઈને નીકળેલા વાંદરાભાઈ જોતજોતામાં માણસોના રસાલાથી ઘેરાયેલા, સૂર્ય શી કાંતિવાળા, હીરા-પોખરાજ મહેલો મુગટ ધારણ કરેલા મહારાજશ્રી બની જાય છે ! એ ત્રિલોકની નગરચર્યાએ નીકળ્યા છે. અને પ્રકૃતિનાં તમામ તત્ત્વો એમની તહેનાતમાં ઊભાં છે. એનું વર્ણન ઘણું આસ્વાદ્ય છે.

‘શરણે આવેલા ખંડિયા રાજા જેવા પર્વતો દૂર દૂર સુધી પડ્યા’તા, ‘જય હો’ કરીને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરતા. રાજાજીની કૃપાદૃષ્ટિ ધુમ્મસ થઈને વીંટળાઈ વળી એમની ચોપાસ; ‘જાવ, આ વર્ષનો કર વસૂલ તમારો’ ને ‘ધન્ય હો’, ‘ધન્ય હો’ કરતી ટેકરીઓ સાવ પાસે આવી આવીને મહારાજનાં ચરણોમાં આળોટી પડી.” (પૃ. ૩૮)

આ વાર્તાઓની રજૂઆતરીતિ આજની વાર્તાથી ઘણી અલગ પડે છે. રજૂઆતમાં ભાષાની તાજગી અને કલ્પનાવિહારનો ધસમસતો પ્રવાહ આપણને આકર્ષે છે. જેમકે, ‘‘મહારાજે પાસે જઈ સૂરજના કપાળ પર ઘઅ...સ્સીને અંગૂઠો ફેરવ્યો ને મેશ તો ઊતરી ગઈ. ચમ્મ ચમ્મ કરતું સૂરજનું કપાળ ઝગમગવા લાગ્યું.’’ (પૃ. ૩૮)

વાર્તાકાર પોતે અસ્થા ચિત્રકાર છે એટલે એની ભાષામાં ચિત્રાત્મકતા હોય એ

સ્વાભાવિક લાગે. પણ મને આ ચિત્રાત્મકતામાં ચિત્રકળાની ચિત્રાત્મકતા નથી ભળાતી એટલી સાહિત્યકળાની ચિત્રાત્મકતા ભળાય છે. એ વર્ણનોમાં ટૂંકાં વાક્યો જેટલી સહજતાથી પ્રયોજી શકે છે એટલી સહજતાથી લોકકહેણીનોય આશ્રય લઈ શકે છે; વાર્તાકારની નિરૂપણરીતિની આ વિશિષ્ટતા છે.

દરેક વાર્તામાં પોતાની આગવી ઓળખ ઉપસાવતા વાંદરાભાઈ મનુષ્યનું પ્રતીક નથી એટલું મનનું પ્રતીક છે. જિજ્ઞેશી વાર્તાનિમિત્તે જે ચિત્રણ કરવા ધાર્યું છે એ મનુષ્યનું નહીં, મનનું છે. એ રીતે જોતાં આ વાર્તાઓ મનનું બાહ્ય વ્યવસ્થા છે. મનનું વર્ચસ આ વાર્તાઓનું વસ્તુ છે. વાર્તાકારે પ્રયોગશીલતાનો ડંકો વગાડવા વિના વાર્તાકર્મ દાખવ્યું છે. જિજ્ઞેશની આ વાર્તાઓ રન-વે ઉપર છે અને એ ઘણી આશા જગાવે છે.

પ્રથમ પુરુષ એકવચનની કથનપદ્ધતિથી લખાયેલી આ પાંચેય વાર્તાઓ અલગ અલગ માનવભાવોનાં ચિત્રોથી સજ્જ છે. વાર્તાને પામવાનો એક અવકાશ આ ચિત્રો દ્વારાય સાંપડે છે. જોકે, વાર્તા પોતે જ અલગ અભિવ્યક્તિનું માધ્યમ હોઈ વ્યંજનાસ્તરે અલગ જ આસ્વાદ્ય જણાવે બની રહેતી હોય છે. ‘મહોરાં’ની વાર્તાઓ એ દષ્ટિએ વાંચવા જેવી ખરી જ.

r

સાભાર ગ્રંથસ્વીકાર

અનુવાદ

(૩૪૪) એક કાંતિવીરની આત્મકથા (કાંતિવીર વાસુદેવ બળવંત ફડકેનું જીવનવૃત્તાંત) : લે. મધુસૂદન પાઠક, અનુ. દીપક મહેતા, ૨૦૧૦, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ, પૃ. ૮૬, રૂ. ૭૫/- (૩૪૫) એલ્કેમિસ્ટ : લે. પોલો કોએલો, અનુ. સુધા મહેતા, ૨૦૧૦, આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૧૨૮, રૂ. ૮૮/- (૩૪૬) એકલવીર : પોલો કોએલો, અનુ. હેતલ સોંદરવા, ૨૦૧૦, આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૩૧૨, રૂ. ૧૭૫/- (૩૪૭) ભગતસિંહની પત્રસૃષ્ટિ : અનુ. પ્રફુલ્લ રાવલ, ૨૦૧૦, કૃતિ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૪+૭૧, રૂ. ૬૫/- (૩૪૮) સ્પીડ પોસ્ટ : શોભા ડે, અનુ. સોનાલી મોદી, ૨૦૧૦, આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૨૭૯, રૂ. ૧૮૫/- (૩૪૯) બારબાળા : વૈશાલી હળદણકર, અનુ. કિશોર ગૌડ, ૨૦૧૦, આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૨૭૨, રૂ. ૧૭૫/- (૩૫૦) મગજ ન ગુમાવો, વજન ગુમાવો : ઋજુતા દિવેકર, અનુ. રેખા ઉદયન, ૨૦૧૦, આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૧૬+૨૪૭, રૂ. ૧૨૫/- (૩૫૧) જીવનસાથી : લે. શોભા ડે, અનુ. કાજલ ઓઝા વૈદ્ય, ૨૦૧૦, આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૨૪૮, રૂ. ૧૮૫/- (૩૫૨) લવસ્તોરી : એરિક સેગલ, અનુ. વીનેશ અંતાણી, ૨૦૧૦, આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૧૨૮, રૂ. ૮૮/-

પ્રકીર્ણ

સહુ એ વરસાદમાં ભીંજતા રહ્યા

અજય રાવલ

‘નાનો હતો ત્યારે રંગનું આકર્ષણ. પ્રકૃતિની રંગલીલા આકર્ષે. પ્રિઝમથી સૂર્યપ્રકાશમાં ભીંત પર થતું રંગવિભાજન કલાકો સુધી જોયા કરું.’

S

‘જ્યારે કેન્વાસ સામે હોઉ ત્યાં સુધી કાંઈ નક્કી ન હોય પણ વધારે વિચાર્યા વગર જ કામ શરૂ થઈ જાય એકાદ ફિગર / ઓબ્જેક્ટની આજુબાજુ સંચિતમાંથી વસ્તુઓ આવી ગોઠવાય એમ કમ્પોઝિશન, રંગ વગેરે આવી મળે.’

S

‘ઓઈલ પેઇન્ટ વધારે ગમે. ઓઈલ પેઇન્ટ પર એક પ્રકારની પકડ. વોટર કલરમાં પણ કામ કરું. વોટર કલર જ્યારે પેપર પર મૂકું તો એ કેટલો ફેલાય, કેવી રીતે ફેલાય એની પ્રક્રિયા જોવી ગમે, એના પરિણામમાં રસ પડે.’

‘પાક્ષિકી’માં ચિત્રકાર નબીબક્ષ મન્સુરી, પોતાની સર્જનપ્રક્રિયાની વાત કરતાં કરતાં ઉપરનાં વિશિષ્ટ વિધાનો કરેલાં.

રાજેન્દ્ર પટેલે કાર્યક્રમનો દોર આર્યર આર્ટ ગેલેરીના ચિત્રકાર – પ્રણેતા અનિલ શેલયાને સાંપ્યો. બિલકુલ વિદ્યાર્થી-અવસ્થાથી જ નોખું કામ કરતો આ ચિત્રકાર, થોડો મોડો પરિચયમાં આવ્યો. પહેલાં ચિત્રપ્રદર્શનમાં ખાસ વેચાણ ન થવાથી નાસીપાસ થયો ને સામે વ્યવહારની કપરી વાસ્તવિકતા – ભાડાના પૈસા નહીં, પિતાએ કહી દીધું કે ચિત્રો છોડી બીજા કામે લાગો – એવા સંઘર્ષ – પડકારોને ઝીલીને મટીરિયલ જેટલા પૈસામાં કામ આપીને, આ ચિત્રકાર ટકી રહેવા – પોતાના કામને બચાવવાનો પ્રયત્ન કરતો રહ્યો. કામની લગન અને મહેનતના લીધે આ ચિત્રકાર આજે હવે આગવા મુકામ પર પહોંચ્યો છે. એ ચિત્રના પારખુ અને હમદર્દ ચિત્ર તરીકે કરાવેલો પરિચય ઔપચારિક નહિ પણ સ્પર્શ્ય હતો, શ્રાવણી વાતાવરણની ભીનાશ જાણે !

મારી આંખોમાં નબીબક્ષની ઝિલાયેલી છબી-લુભાવને બડે બડે લાલ-શ્યામ-શ્વેત, સતત હસતું મોં, બાળસહજ નિર્દોષતા, વાત કરવા માટેનો ઉત્સાહ સમગ્ર શરીરમાંથી સાનંદ પ્રગટતો હતો. બહાર આકાશ વદારે કાળું રંગાયું ને અંદર પણ માહોલ બદલાયો. ‘ચિત્ર ક્યાંથી મળ્યું ?’ – રાજેશ પટેલે પૂછ્યું ને ચિત્રકારે વાત શરૂ કરી. સંકોચ સાથે.

‘બહુ નાનો હતો ત્યારથી. પિતા શિક્ષક, ચિત્ર કરે. પિતા પાસેથી ચિત્રનું આરંભિક શિક્ષણ મળ્યું. પણ છેક ચોથા ધોરણમાં હતો ત્યારે કરેલું ચિત્ર જરા જુદું હતું. આ ચિત્ર જોઈને વધુ ને વધુ ચિત્રો કરવા લાગ્યો. શરૂઆતમાં પ્રકૃતિના ખોળે ઈડરિયા પહાડની પડખે આવેલા નાનકડા વતન ગામ ઓડાનાં પ્રકૃતિચિત્રો, ત્યાંનું વાતાવરણ, ઘર,

ભૂમિદેશ્યો, લોક, લોકો, પ્રાણીઓ, પંખીઓ ચિતરાયાં. પણ એ માટે કોઈ જાતની ગંભીરતા નહીં, માત્ર સહજ આનંદથી. શિક્ષણ અને ચિત્ર સાથે સાથે ચાલ્યાં. વય વધતાં ચિત્ર તરફનું, રંગતર આકર્ષણ વધતું ચાલ્યું. તે ત્યાં સુધી કે બારમા ધોરણમાં સાયન્સ રાખ્યું પણ નાપાસ થયો. હવે શું ? એક દિશા બંધ થઈ, બીજી ખૂલી કળાનો દરવાજો જાણે ખૂલ્યો એ ‘જીવનનો મોટો વળાંક.’ ચિત્રકારનો સંકોચ દૂર થયો, હવે સ્મૃતિ-પટારો ખૂલ્યો.

શિક્ષકોએ – (સર પ્રતાપ હાઈસ્કૂલ – ઈડર, આ એ જ શાળા જેમાં ઉમાશંકર જોશી – પન્નાલાલ પટેલે પણ અભ્યાસ કર્યો હતો) કહ્યું, તારું ચિત્ર સારું છે તો તું ફાઇન આર્ટ્સમાં જા. ને એમ કળાશાળામાં પ્રવેશ થયો. અમદાવાદની ખ્યાત સી. એન. ફાઇન આર્ટ્સ સ્કૂલમાં. ચિત્ર તો કરતો જ પણ અહીં એની ટેકનિકલ બાબતોની બારીકીઓ શીખવા મળી. ઊર્મિ પરીખ, નાગજી ચૌહાણ, ... કે. આર. યાદવ, નટુ પરીખ જેવા શિક્ષકો પાસે અભ્યાસની તક મળી. આ શિક્ષકોના પ્રોત્સાહન-માર્ગદર્શનને લીધે દરેક વર્ષે પ્રથમ વર્ગમાં પ્રથમ આવ્યો. એ વખતે કેટલાક શિક્ષકોએ તો કહ્યું કે, ‘આ પ્રકારનું કામ તો પરદેશમાં પોખાય એવું છે. જોકે, ત્યારે મને પરદેશ શું છે એની પણ ખબર નહોતી. પણ આના લીધે એવું થયું કે મારા કામને લીધે – ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે – ‘પોસ્ટ ડિપ્લોમા ઈન પેઇન્ટિંગમાં વડોદરાની વિશ્વખ્યાત ફેકલ્ટી ઓફ ફાઇન આર્ટ્સમાં પ્રવેશ મળ્યો. અહીં ગુલામમોહમ્મદ શેખ, જ્યોતિ ભટ્ટ, વિનોદ શાહ જેવા અધ્યાપકો આવ્યા. અનેક ચિત્રકારનાં ચિત્રો જોયાં, એની શૈલી વિશે જાણવા મળ્યું. માર્કન્ડ ભટ્ટનું પુસ્તક ‘રૂપપ્રદ કળા’ વાંચીને આકારનું (Form) મહત્ત્વ સમજાયું. સ્ટુડિયો મળ્યો જેમાં પુષ્કળ કામ કર્યું. સાલ્વાડોર ડાલી અને હેનરીમાતીસ જેવા ચિત્રકારોના પ્રભાવ નીચે પણ કામ થયું. આથી શેખસાહેબનો ખોફ પણ વહોરવો પડ્યો. તો, પ્રયોગો પણ થયા. જેમ કે, એક વર્ષ એવાં ચિત્રો કર્યાં જેમાં હુમન ફિંગર (માનવઆકારો) ન જ હોય, એમ સંકલ્પપૂર્વક ઘણાં ચિત્રો થયાં.’ (એક ચિત્ર બતાવીને ‘આ ચિત્ર એ સમયનું છે જેમાં એક હળ છે અને એ શહેરના ચાર રસ્તા વચ્ચેવચ્ચ છે – શહેરના વધતા આક્રમણના સામે મારે કંઈક કહેવું હતું ને હું નાનો હતો ત્યારથી મેં હળને જોયું હતું, એના એકેએક ભાગને સ્પર્શીને મેં એની હાર્ડનેસ અનુભવી હતી. પણ અહીં એ મારા સબ્કોન્સિયન્સમાં પડેલું હળ રૂપાંતર થઈને ચિત્રમાં પ્રવેશ્યું છે. નોસ્ટાલ્જિયા એ મારા સર્જનનો મૂળ સ્ત્રોત છે. શ્વેગલ અને બીજાં કલાકારોની માફક એ નોસ્ટાલ્જિક વર્લ્ડ ચિત્રોમાં ચિતરાયું. શરૂઆતથી જ બ્રાઇટ કલરનું આકર્ષણ – ઓઇલ પેઇન્ટ વધારે ગમે. એના ઉપર સારી પકડ.’ આ બ્રાઇટ કલર એ ત્યારે અને પછી પણ એમના કામની ચિત્રની ઓળખ બન્યા.

દલપત ચૌહાણે વાસ્તવવાદી ચિત્રની વાત કરી, એની વાતના સમર્થન-વિરોધથી શ્રાવણી ઠંડકમાં જરા ગરમાવો આવ્યો – જેમાં સુમન શાહ, પરેશ નાયક, અજય રાવલ સહભાગી થયા. ફરી વાત પાટે ચડી.

‘વડોદરા અભ્યાસ પૂરો કરીને અમદાવાદ પાછો ફર્યો. થોડાં વર્ષ સી.એન. ફાઇન

આર્ટ્સમાં કામ કર્યા પછી, એ નોકરી છોડીને, પૂરો સમય ચિત્ર કરવા લાગ્યો. શરૂઆતમાં બહુ મુશ્કેલી પડી. ચિત્રપ્રદર્શન થયાં, પણ વેચાણ ખાસ નથી. એવામાં અનિલ રેલિયાએ વીસ ચિત્રો ખરીદી લઈને મારી મુશ્કેલી ઓછી કરી. શરૂઆતથી જ એમનો ઉમદા સહયોગ મને મળ્યો છે.’

‘હું ચિત્રો કરું છું ત્યારે મને વાર્તા જેવું થતું હોય એવું લાગે છે.’ રાજેન્દ્ર પટેલે સુમન શાહને વાર્તાસર્જનપ્રક્રિયાની વાત કરવાનું ઇજન આપ્યું, સુમન શાહે રસપ્રદ રીતે સર્જનપ્રક્રિયાની વાત કરી. ‘નબીબક્ષ મન્સુરીની વાતમાંથી મને બે શબ્દો ‘કમ્પોઝિશન’ અને ‘વાર્તા જેવું’ મહત્ત્વના લાગ્યા છે. મને લાગે છે કે, હું વાર્તા કરું છું ત્યારે ચિત્રો કરું છું. એટલે કે વાર્તામાં મારે (સાહિત્યકારે) દેશ્ય કરવાં પડે (જે ચિત્રકલાનો ઇલાકો છે) તો, શ્રાવ્યને ચીતરવું પડે. ચિત્રકારે (જે સાહિત્ય / સંગીતકલાનો ઇલાકો છે) બન્ને માટે આ પડકારરૂપ છે. ચિત્રકારનું માધ્યમ રંગ, રેખા જેના વડે એ દેશ્યો સર્જે માટે – ચિત્રકલા દેશ્યકલા – સ્થળની કળા બને એના માટે કાળ (સમય) ચીતરવો પડકારરૂપ છે જ્યારે સાહિત્યનું માધ્યમ શબ્દ જેના વડે શ્રાવ્ય સર્જે માટે એ શ્રાવ્યકળા – સમયની કળા બને એના માટે દેશ્યરચના પડકારરૂપ છે. કોઈ પણ કળાકાર પોતાના માધ્યમની મર્યાદાને ઓળંગવાનો પ્રયાસ કરતો હોય છે, એનો સંઘર્ષ હોય છે.’ ત્યારબાદ પરેશ નાયકે પોતાની વાર્તાસર્જનપ્રક્રિયાની વાત કરી હતી – ‘મારા માટે વાર્તાલેખન કમિટમેન્ટ છે, પણ વાર્તાની ઘટનાનું વાસ્તવ નહીં એનું રૂપાંતર મારી વાર્તામાં થાય છે.’

યાની ચૂસકી સાથે આજુબાજુ ગોઠવાયેલાં ચિત્રોને જોતાં સહુ ચર્ચામાં મશગૂલ હતા, મારું ધ્યાન બહાર પડતાં વરસાદ પર ગયું ને થોડી વારે વીખરાયેલાં સહુ ચિત્રકારની આસપાસ આવી બેઠા.

‘તમારું પ્રદર્શન ‘ઇન સર્ચ ઓફ રેઇનબો’ વોટર કલરમાં થયેલું કામ છે તો શું રંગની પસંદગી – વિષયને લીધે નક્કી થાય છે ?’ અજય રાવલ, નબીબક્ષ મન્સુરી ‘આમ તો, હું ઓઇલ પેઇન્ટ અને વોટર કલર બન્નેમાં કામ કરું છું. ઓઇલ પેઇન્ટ વધારે ગમે. પણ આ કામ વોટર કલરમાં થયું છે. એનું કારણ વિષય તો ખરો જ, રેઇનબો આમ પણ ચોમાસામાં જ હોય, એટલે વોટર કલરની પસંદગી. વળી, વોટર કલરની પ્રક્રિયા જોવી ગમે, એના પરિણામ – ને ઘણી વાર તો વિસ્મય પ્રેરે એવા પરિણામમાં રસ પડે. શરૂઆતમાં તો બ્લેક એન્ડ વ્હાઇટમાં જ કામ કરું એમ હતું. પણ અનિલભાઈએ સૂચવ્યું કે રેઇનબોમાં તો સાત રંગ હોય એટલે દરેક ચિત્રમાં એક બીજો રંગ ઉમેરાયો છે. ‘હા એ છે, પણ એક મારું નિરીક્ષણ છે કે એમાં કાગડો – પીળો છે ને બકરી લીલા રંગની છે’ – અજય રાવલ, નબીબક્ષ મન્સુરી (હસતાં હસતાં), મારે બાળપણની માફક અળવીતરું કરવા જોઈએ એટલે બાળક અડપલાં કરે એવાં અડપલાં એમાં છે.’

અનિલ રેલિયા (એક ચિત્ર બતાવીને) ‘આ ચિત્રમાં હું ન ભૂલતો હોઉં તો તમારા ઘરમાંથી દેખાતો ‘વ્યૂહ તમે ચીતર્યો છે, મેં એ દેશ્ય જોયું છે એ એકદમ લીલો – પ્લેઝન્ટ કલર હતો જ્યારે ચિત્રમાં એ ડાર્ક રેડ છે એમ શા માટે ?

નબીબક્ષ : ‘એવું છે કે, એક કળાકાર તરીકે હું આ વિશ્વને જરાક જુદું જોઉં, કુદરતે તો આમ કર્યું છે, એ તો છે જ પણ એને આમ મૂકી જોઈએ એવી બાળસહજ જિજ્ઞાસા. એક કીડા. બાળક જેવું અળવીતરું. એ પણ બાળકની નિર્દોષતાથી.’

‘તમે વિષય કેવી રીતે પસંદ કરો છો ?’ ‘મોલ વિષય પર આધારિત ચિત્રો સાથે એની કંઈક વાત કરોને ?’ – ‘રાજેન્દ્ર પટેલ, નબીબક્ષ મન્સુરી – ‘આમ તો અમદાવાદના વધતા મોલ જોઈને આ વિષય સૂઝેલો ને એકાદ ચિત્ર થયું એ અનિલભાઈને બતાવ્યું.’ અનિલ રેલિયા, ‘આમાં એવું થયું કે, અમદાવાદના મોલની સંખ્યા જોઈને એક દિવસ મને એણે કહ્યું કે, આ તો મોલ વધતા જ જાય છે, આમ તો આપણે ત્યાં પણ મોલ સંસ્કૃતિ હતી જ ને ? પહેલાં કરિયાણાની દુકાને બધું મળતું, ગામડામાં પેટી લઈને હજામ ઘરે જ હજામત કરવા આવતા, કટલેરીવાળા પાસે બધું જ મળતું. આમ વાતો ચાલી ને પછી એણે ચિત્રો કર્યા તો ખાસ્સાં પ્રદર્શન જેટલાં.’ ‘નબીબક્ષ મન્સુરી’ છવ્વીસ ચિત્રો થયાં, ને એમાં ફરીથી મારા વતન, ત્યાંના લોકો, શાકવાળો, ચાવાળો એમ પાત્રો પ્રવેશ્યાં એ પહેલાંના કામ કરતાં જુદું કામ થયું. એના ગુજરાતમાં અને મુંબઈ, દિલ્હી વગેરે જગ્યાએ શો પણ થયા.’

નબીબક્ષ સતત સર્જનરત ચિત્રકાર છે, લગભગ દર વર્ષે એક પ્રદર્શન થાય એટલાં ચિત્રો થતાં હોય છે. હાલમાં તેઓ ‘વાઘ’ વિષય પર એક શ્રેણી તૈયાર કરી રહ્યા છે જેમાંથી આઠ ચિત્રો અહીં મુકાયાં હતાં, એની વાત કરતાં તેમણે કહ્યું, ‘નાનો હતો ત્યારે વતનગામમાં એક વાઘ ખૂબ નજીકથી જોયો હતો, એ વખતના ભય, રોમાંચને ફરીથી જીવંત કર્યાં ને એનાં આ ચિત્રો સર્જ્યાં.’ આ ચિત્રોને જોઈને એમ. એફ. હુસેને કહ્યું કે, ‘સારાં ચિત્રો છે. પણ તું જ્યારે ‘વાઘ’ ચીતરે ત્યારે પાંચ હજાર વર્ષની પરંપરામાંથી સર્જાયેલા ‘વાઘ’માંથી પોતાનો ‘વાઘ’ શોધવાનો હોય છે.’ જેમ મેં ‘ઘોડા’નાં ચિત્રો કર્યાં તો પરંપરામાંથી લીધું ખરું પણ ‘ઘોડો’ તો હુસૈનનો જ બનવો જોઈએ ! જિજ્ઞેશ બ્રહ્મભટ્ટ : ‘તમે ‘વાઘ’ કે કોઈ પણ ઓબ્જેક્ટ માટે કયા સોર્સનો ઉપયોગ કરો, ફોટોગ્રાફ, વિડીયો કે અન્ય કાંઈ ?’ નબીબક્ષ : ‘ફોટોગ્રાફ્સ, વિડીયો તો ખરાં જ પણ મેં જોયેલો વાઘ, ને પછી એને મારી રીતે ચીતરવાનો પ્રયત્ન કરું.’ વાતમાંથી વાત ફૂટતી જતી’તી, જિજ્ઞાસા ખૂટતી નહોતી, સવાલો પુછાતા રહ્યા, જવાબો અપાતા રહ્યા : ‘ક્યાં ચિત્રો ગમે /’ ગુલામમોહમ્મદ શેખ, તૈયબ મહેતા, ફલેગલ, ડાલી, ‘શિબિર, વર્કશોપ વગેરે કેટલાં ફળપ્રદ ?’ જો મનથી મક્કમ હો તો બહુ ફરક ન પડે. પણ જો જેવું જોવો એવું ચીતરવાનો પ્રયાસ કરો તો અનુકરણ થઈ રહે. (અનિલ રેલિયા) – જોકે ચિત્રકાર વાર્તાલેખનની પણ આવી શિબિરો થાય છે જેમાં વાર્તા નિમિત્તે સર્જનપ્રક્રિયાની ઉપકારક ચર્ચાઓ થાય છે.

પ્રદીપ ખાંડવાલા : ‘તમને ક્યારેક એમ લાગે કે ચિત્ર પૂરું થયું ? નબીબક્ષ, ‘આમ તો જ્યારે બીજા કામની ઈચ્છા થાય ત્યારે. સર્જનપ્રક્રિયા ખૂબ જ સંકુલ છે, તેથી વધુ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ હજુ આ કહેવાનું રહી ગયું ને નવા ચિત્રની શરૂઆત થાય.’

અનિલ રેલિયા : ‘આ સંદર્ભમાં એમ. એફ. હુસૈનની વાત કહું – એક વાર તેઓ અહીં આવેલા ત્યારે મારે ત્યાં ચિત્રોનું કામ કરે. એક દિવસ બપોરે કહ્યું કે આજે કામ કરવાની ઈચ્છા નથી, મિત્રોને મળીએ, વાતો કરીએ. મિત્રોને સાંજે છનો સમય આપ્યો. ને પાંચેક વાગ્યે તેમણે એક ચિત્ર શરૂ કર્યું. છ વાગતાંમાં તો પોણું ચિત્ર પૂરું થઈ ગયું. દરમિયાન અમિત અંબાલાલ, લાભશંકર ઠાકર, બાલકૃષ્ણ દોશી આવી ગયા. હુસૈન ચિત્ર કરતા રહ્યા. પછી હીચકા પર બેઠા, પણ જીવ ચિત્રમાં જ. ફરી ચિત્ર પાસે જાય. સહેજ રંગ ભરે. પાછા હીચકા પર. મિત્રોને થયું કે આપણે એમના કામમાં વિક્ષેપ પાડીએ છીએ, એટલે જઈએ, પણ હુસૈને આગ્રહ કરીને બેસાડ્યા. ફરી આડીઅવળી વાતો. ફરી ચિત્ર પાસે જાય. આમ ચાલે. ત્યાં અચાનક હીચકા પરથી જ ગોઠણભેર લસરીને એક રંગને બદલે બીજો રંગ ભરીને પીંછી ફેંકીને બોલ્યા – ‘ચલો અબ પૂરા હુઆ’ ને પછી મહેફિલ મોડે સુધી ચાલી.’ રાજેન્દ્ર પટેલ : ‘ચિત્રને કઈ રીતે જોવો’ / પ્રદીપ ખાંડવાલા : ‘ચિત્રને કઈ રીતે જોવાય.’

અનિલ રેલિયા – ‘બે રીતે (૧) કમર્શિયલ અને (૨) ભાવક તરીકે’.

કમર્શિયલ રીતે ચિત્રકારનું નામ (ખ્યાત), મટીરિયલ, કિંમત અને ભવિષ્યમાં એના માર્કેટ વેલ્યૂની રીતે જોવાય. પ્રદીપ ખાંડવાલા ‘એ તો આપણું કામ નહીં. બીજી રીતે કહો’ – ‘ચિત્રના કમ્પોઝિશન, રંગ, શૈલી ને સૌથી વધુ તો એ આનંદ આપે એ રીતે જોવાય. ધીમે ધીમે લોકોની રુચિ કળા પ્રત્યે વધી રહી છે. પ્રદર્શનોની સંખ્યા વધી છે. ચિત્રકારો – કળાકારો તરફ લોકો સન્માનની દષ્ટિએ જોવા લાગ્યા છે. અજય રાવલ : ‘પ્રદર્શન પહેલાં ચિત્રના જાણકાર દ્વારા થોડી ભૂમિકા પૂરી પાડવામાં આવે તો રુચિઘડતરની દિશામાં મોટું કામ થાય. ચિત્રને જોવા-સમજવાની દષ્ટિ પણ કેળવાય લોકો સારી રીતે માણી શકે.’

ભૈરવી મોદી : ‘પહેલાં સર્જકો અન્યોન્ય ક્ષેત્રે નિયમિત મળતા. હમણાં એવું ખાસ બનતું નથી. તેથી એકબીજાને ઓળખતાં નથી, અને બીજા ક્ષેત્રમાં શું ચાલી રહ્યું છે એ જાણતા નથી. આજે એ શક્ય બન્યું છે.’

નબીબક્ષ મન્સુરી : ‘કોઈ પણ કળા સંવાદિતા માટે જ હોય છે. આ વાતચીત ફળપ્રદ રહી જે ભવિષ્યમાં ચિત્રસર્જનમાં કોઈ ને કોઈ રીતે ઉપયોગી થશે.’

રાજેન્દ્ર પટેલે આનંદ સાથે આ સંવાદનું સમાપન કર્યું ત્યારે બહાર વરસાદ વરસતો હતો. નબીબક્ષ મન્સુરીએ કહ્યું કે, ‘અરે, બહાર તો વરસાદ પડે છે.’ મેં કહ્યું : અંદર પણ વરસાદ જ પડતો હતો ને, સહુ એ વરસાદમાં ભીંજાતા રહ્યા...

પરિષદવૃત્ત

સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : છઠ્ઠીસમું જ્ઞાનસત્ર

સ્થળ : મોડાસા (જિ. સાબરકાંઠા) તા. ૨૪-૨૫-૨૬ ડિસેમ્બર-૨૦૧૦
યજમાન સંસ્થા : એમ. એલ. ગાંધી હાયર એજ્યુકેશન સોસાયટી, (મોડાસા)
જ્ઞાનસત્ર અધ્યક્ષ : શ્રી ભગવતીકુમાર શર્મા

જ્ઞાનસત્રનો વિગતવાર કાર્યક્રમ

પહેલી બેઠક : તા. ૨૪-૧૨-૨૦૧૦, શુક્રવાર, બપોરના ૨-૩૦થી ૫-૧૫

ઉદ્ઘાટન બેઠક

દીપપ્રાકટ્ય : પૂ. મોરારિબાપુ (મહુવા)
સ્વાગત : ડૉ. એ. એન. શાહ
સ્વાગત સમિતિપ્રમુખ : ડૉ. શ્રીરામ સોની
પરિષદ વહીવટી મંત્રી : રાજેન્દ્ર પટેલ
પ્રાસંગિક : ભોળાભાઈ પટેલ
રઘુવીર ચૌધરી
હેમાક્ષીબહેન રાવ
આશીર્વાચન : પૂ. મોરારિબાપુ
અધ્યક્ષ : ભગવતીકુમાર શર્મા
આભાર : અનિલાબહેન દલાલ
વિરામ-ભોજન
સાંજે ૬.૩૦થી ૮.૦૦

બીજી બેઠક : રાત્રે ૮.૦૦થી ૮.૪૫ પારિતોષિક વિતરણ

સંચાલન : પ્રફુલ્લ રાવલ
અધ્યક્ષ : ભગવતીકુમાર શર્મા

ત્રીજી બેઠક : રાત્રે ૮.૦૦થી ૧૦.૦૦ કાવ્યાસ્વાદ

ઉમાશંકર જોશી કવિતા : પાઠ અને ગાન
પ્રસ્તુતિ : અમર ભટ્ટ અને વૃંદ
અધ્યક્ષ : નીતિન વડગામા

તા. ૨૫-૧૨-૨૦૧૦, શનિવાર

સવારે ૮.૦૦થી ૯.૦૦ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની કાર્યવાહક
તથા મધ્યસ્થ સમિતિ સંયુક્ત બેઠક

ચોથી બેઠક : ૯.૦૦થી ૧.૦૦

સર્જક વિશેષ : ઉમાશંકર જોશીનું વિવેચન-સંશોધન

અધ્યક્ષ : શિરીષ પંચાલ

શૈલી અને સ્વરૂપ : અશ્વિન દેસાઈ

સંસ્કૃત સાહિત્યની વિવેચના : ભોળાભાઈ પટેલ

મધ્યકાલીન સાહિત્યનું વિવેચન

અને સંશોધન : નરોત્તમ પલાશ

સમકાલીન કવિતા ને

કૃતિનિષ્ઠ વિવેચન : ઉષા ઉપાધ્યાય

સંચાલન : રાજેન્દ્ર પટેલ

પાંચમી બેઠક : બપોરના ૩.૦૦થી ૬.૦૦

બે વર્ષના સાહિત્યનું સરવૈયું (૨૦૦૮-૨૦૦૯)

અધ્યક્ષ : રતિલાલ બોરીસાગર

કવિતા : અનિરુદ્ધસિંહ ગોહિલ

નાટક : કવિત શુક્લ

નવલકથા : રાજેન્દ્રસિંહ ગોહિલ, વિપુલ પુરોહિત

ટૂંકી વાર્તા : પન્ના ત્રિવેદી

નિબંધ : વિનોદ ગાંધી

બાળસાહિત્ય : યશવંત મહેતા

વિવેચન, સંશોધન, સંપાદન : યોગેન્દ્ર પારેખ

અનુવાદ : હેમાંગ દેસાઈ

સંચાલન : નીતિન વડગામા

રાત્રિબેઠક : રાત્રે ૮.૦૦થી યજમાન સંસ્થા આયોજિત કાર્યક્રમ

તા. ૨૬-૧૨-૧૦, રવિવાર

છઠ્ઠી બેઠક : સવારે ૮.૦૦થી ૧૦.૧૫

સાહિત્યસ્વરૂપ : ટૂંકી વાર્તા - છેલ્લા ત્રણ દાયકાની ટૂંકી વાર્તાની ઉપલબ્ધિ

અધ્યક્ષ : શરીફા વીજળીવાળા

કાલ અને આજ : મણિલાલ હ. પટેલ

સ્વરૂપ : અજય રાવલ

પ્રવાહ : દર્શન : જગદીશ ગૂર્જર

સંચાલન : જનક નાયક

સાતમી બેઠક : બપોરના ૧૦.૩૦થી ૧૨.૪૫

ઉત્તર ગુજરાત લોકસાહિત્ય અને આદિવાસી પરંપરાઓના વિશેષ સંદર્ભમાં

અધ્યક્ષ : ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલ

ઉત્તર ગુજરાતનાં લોકગીતો : ડૉ. અમૃત પટેલ

આદિવાસી લોકમહાકાવ્યો : પ્રા. પ્રેમજી પટેલ

લોકગીતોની ભાષા અને વ્યંગાર્થો : ડૉ. દીપક રાવલ

સંચાલન : કીર્તિદા શાહ

યજમાન સંસ્થા તરફથી સાહિત્યની બેઠક

આઠમી બેઠક : ૧૨-૪૫થી ૨.૩૦

સમાપન બેઠક : રાજેન્દ્ર પટેલ, દક્ષેશ ઠાકર

નોંધ : (૧) જ્ઞાનસત્રમાં ભાગ લેવા ઇચ્છતાં સૌ તા. ૧૫-૧૨-૨૦૧૦ સુધીમાં ભોજન ઉતારા-ફી અને પ્રતિનિધિ શુલ્કના રૂ. ૩૦૦/- તથા વિદ્યાર્થીઓ માટે રૂ. ૧૫૦/- ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ કાર્યાલય, અમદાવાદને તા. ૧૫-૧૨-૨૦૧૦ સુધીમાં મોકલી આપવા વિનંતી.

S

‘વાંચે ગુજરાત’ અંતર્ગત ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રેરિત કાર્યક્રમો

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને જિલ્લા ગ્રંથાલય, નડિયાદના ઉપક્રમે નડિયાદની બિલોદરાની જિલ્લા જેલમાં હસિતભાઈ મહેતા, હસમુખભાઈ શાહ, પ્રફુલ્લ ભારતીય, હરીશ ઠાકર અને હિતેન્દ્ર જોશીએ કાવ્યપઠન કર્યું હતું. ૮૦૦ જેટલા કેદીઓ તેમાં સહભાગી બની સાહિત્યનો રસાસ્વાદ માણ્યો હતો. તા. ૬-૧૧-૨૦૧૦ને દિપાવલીના પર્વ દિને સુરેન્દ્રનગર સબજેલમાં અગ્રણી સાહિત્યકારો સર્વશ્રી ચંદ્રકાન્ત વ્યાસ, રમેશ આચાર્ય, બી. કે. રાઠોડ, તલકશી પરેપેર, વીરેન્દ્ર આચાર્ય, પુનિત પંડ્યા, નરેન્દ્ર રાવલ અને દર્શક આચાર્યએ કવિતા અને વાર્તાપઠન કર્યું હતું. તા. ૬-૧૧-૧૦ના રોજ શ્રી ઉત્પલ પટેલની અધ્યક્ષતામાં જાણીતા સાહિત્યકારોએ હિંમતનગર સબજેલમાં પોતાનાં વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. તા. ૬-૧૧-૧૦ના રોજ સુરત સબ જેલમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ શ્રી ભગવતીકુમાર શર્માના આશીર્વાચન બાદ ધ્વનિલ પારેખના સંચાલન હેઠળ શ્રી રવીન્દ્ર પારેખે હાસ્યલેખ અને અછાંદસ કાવ્ય, બકુલેશ દેસાઈએ સંસ્મરણાત્મક અને હળવો લેખ અને સ્મિતા પારેખે સ્વરચિત નવલિકા રજૂ કર્યાં હતાં. તા. ૨૩-૧૦-૨૦૧૦ના રોજ પાલનપુર સબજેલમાં શ્રી દીપક રાવલે કવિ-સંમેલનનું આયોજન કર્યું હતું. સર્વશ્રી મુસાફિર પાલનપુરી, મહેશ મકવાણા, પ્રા. એ. ટી. સિંધી કિશોરભાઈ પટેલ અને સમી ઉલ્લાહે કાવ્યપઠન કર્યું હતું. આ ઉપરાંત જેલના કેદીભાઈઓ શ્રી આશિષ પંડ્યા, પ્રવીણ જેઠવા, અમિત સોની અને દિનેશ ઉપાધ્યાયે પણ પોતાની રચનાઓ રજૂ કરી હતી. તા. ૬-૭ ઓગસ્ટ ૨૦૧૦ના રોજ સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીએ વિવિધ કોલેજો અને અનુસ્નાતક ભવનોમાં ૧૪૮ જેટલા વક્તાઓએ ‘મને ગમતું પુસ્તક’ વિશે વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. એક સાથે આટલાં સ્થળોએ આ કાર્યક્રમો યોજાયાં એના સંયોજક શ્રી નીતિન

વડગામા હતા. તા. ૨૦-૭-૧૦ના રોજ શ્રી મનોહર ત્રિવેદીના માર્ગદર્શનમાં શ્રી પ્રવીણભાઈ સરવૈયાએ શ્રી વિષ્ણુપ્રકાશ સ્વામીની વિશેષ ઉપસ્થિતિમાં મરાઠી લેખક વ્યંકટેશ માંડગુલકરની નવલકથા ‘બનગરવાડી’ વિશેનું વ્યાખ્યાન જે. કે. એલ. કોલેજ, ગારિયાધરમાં અને દાસભાઈ રામાનુજે ‘રામાયણ-મહાભારતનાં પાત્રો’ વિશે શ્રી વાત્સલ્યધામ લોકશાળા, માલપરામાં વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. તા. ૧૨-૮-૧૦ના રોજ પ્રો. અજિત ઠાકોરે કવિ ભાસ રચિત ‘કર્ણભારમ્’ નાટક વિશે આર્ટ્સ કોલેજ, આંકલાવમાં વાર્તાલાપ કર્યો હતો.

S

સાહિત્યસિદ્ધાન્તશ્રેણી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત શ્રી ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર અંતર્ગત યોજાતી વ્યાખ્યાનશ્રેણી પૈકીનું છઠ્ઠું વ્યાખ્યાન ‘સંસ્કૃત રંગભૂમિ અને ગ્રીક થિયેટર’ વિષય પર ૧૫-૧૦-૨૦૧૦ ને શુક્રવારે સાંજે ૬.૦૨ કલાકે યોજાયું. જેમાં નાટ્યવિદ્ શ્રી ડૉ. મહેશ ચંપકલાલે ખૂબ જ ઓછા સમયમાં સંસ્કૃત રંગભૂમિ અને ગ્રીક થિયેટર વિશે અથથી ઇતિ સુધીની વિશદ વિચારણા પ્રગટ કરી.

વક્તવ્યના આરંભે મહેશભાઈએ સંસ્કૃત રંગભૂમિની આયોજનાને વિગતવાર ઝીણવટપૂર્વક મૂકી આપી. વળી, મહેશભાઈએ સંસ્કૃત રંગભૂમિ અને ભારતીય પરંપરાની સરખામણી પણ કરી. તેમણે ગ્રીક થિયેટરની વિભાવના રજૂ કરી, સંસ્કૃત રંગભૂમિ અને ગ્રીક થિયેટરમાં આયોજનની દૃષ્ટિએ રહેલી વિશિષ્ટતાને તારવી આપી.

આમ, બંધ નાટ્યગૃહની સંસ્કૃત રંગભૂમિ અને નભને છત્ર બનાવીને રચાતાં નાટકોનું ગ્રીક થિયેટર – બંને વિશેનો પરિચય પ્રભાવક રીતે તેમણે રજૂ કરી આપ્યો. પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનનો લાભ સિત્તેરેક શ્રોતાગણશ્રીઓએ લીધો. વ્યાખ્યાનના અંતે પ્રશ્નોત્તરીમાં શ્રી ભગવાનદાસ પટેલે ‘ગૌરી’ નામના આદિવાસી લોકનાટ્યની વાત રજૂ કરી. તેમાં પણ બધાને રસ પડ્યો.

આવા અવનવા રસોની સાહિત્ય સિદ્ધાન્તશ્રેણીમાં ગુજરાતીના બધા જ અધ્યાપકો જોડાય તો આ વ્યાખ્યાનશ્રેણીને સુંદર ‘કલગી’ મળી રહે તે ચોક્કસ.

– વિભા કે. ત્રિવેદી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને નારાયણ વિદ્યાવિહાર –

ભરૂચના સંયુક્ત ઉપક્રમે યોજાયેલ સફળ આત્મકથાસત્ર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને નારાયણ વિદ્યાવિહાર – ભરૂચના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૧૮ અને ૧૯ ઓક્ટોબર ૨૦૧૦ના દિવસોમાં ‘આત્મકથા સત્ર’ નારાયણ વિદ્યાવિહાર – ભરૂચમાં યોજાયું. જેમાં સાહિત્યસર્જકો, વિવેચકો, આત્મકથાસત્રના રસિક જિજ્ઞાસુઓમાંથી સૌ કોઈએ કંઈક – કિમપિ દ્રવ્ય – ઉરે સંચિત કરી લીધું. – એટલું ‘મધુ’ એ આયોજન અને વક્તવ્યોમાં હતું.

ઉદ્ઘાટનબેઠકના અધ્યક્ષ શ્રી ભગવતીકુમાર શર્મા હતા. ઉદ્ઘાટક શ્રી ગુણવંત શાહે આત્મકથાને, કવિ ઓડેનના શબ્દોમાં 'Critical Truthful self-study' તરીકે ઓળખાવીને ભારતીય પરંપરામાં આત્મકથાલેખન-પ્રકાશન માટે ખાસ્સો સંકોચ રહ્યો. એવો નિર્દેશ કર્યો હતો. 'સત્યના પ્રયોગ' વિશે કહ્યું હતું કે : 'એ તો મહાત્મા ગાંધી મો. ક. ગાંધી વિશે લખી રહ્યા છે.' આત્મકથાકારે આત્મસ્વાધ્યા, આત્મદયા અને આત્મનિંદાથી બચવાનું હોય છે. અનેક આત્મકથાકારો અને આત્મકથાઓના ઉલ્લેખ સાથે રસપ્રદ અને બોધપ્રદ રીતે આત્મકથાકારના દંભને સૌથી મોટો દુર્ગુણ અને સમતોલ સત્યકથન નિખાલસતાને સદ્ગુણ ગણાવ્યા. પરિષદના મહામંત્રી રાજેન્દ્ર પટેલે ભૂમિકા બાંધતાં 'સત્યના પ્રયોગો'નો ઉલ્લેખ કરી આત્મનિરીક્ષણ, પરીક્ષણ અને આત્મશોધનને આત્મકથાલેખનના હેતુ ગણાવ્યા અને આત્મકથાસત્રના આયોજક રવીન્દ્ર પારેખને ભાવપૂર્વક યાદ કર્યા હતા. શ્રી શિરીષ પંચાલે વિશેષ વક્તવ્ય આપતાં આત્મકથાને એક બાજુ ઇતિહાસ ને બીજી બાજુ સાહિત્ય એમ વચ્ચેનો પ્રકાર ગણાવ્યો. આત્મકથાકારના 'હું'ની ચર્ચા કરી હતી અને આત્મકથાનાયકના અન્યો સાથેના સંબંધોને તે સ્થળ-કાળ અને સમાજ સંદર્ભે જોવા જરૂરી છે એમ જણાવ્યું. 'ઉઠાવગીર' જેવી કૃતિ અને હિટલર-ચર્ચિલ અને સ્વાઈગ જેવા કર્તાઓના ઉલ્લેખોથી પોતાનાં કેટલાંક વિશેષ અવલોકનો રજૂ કર્યાં.

પ્રથમ દિવસની પ્રથમ બેઠકના અધ્યક્ષશ્રી ચંદ્રકાંત ટોપીવાળાએ આધુનિક ચિંતકો ફૂકો અને લકાંને ટાંકી, પરંપરાગત હાસ્યામાં રહેલો હું સમષ્ટિના કેન્દ્રમાં આવતો જાય છે, અને નારી, અશ્વેત અને દલિત ઉપેક્ષિત રહ્યાં નથી. હકીકતોના ઢગલામાંથી કોઈ એક Design કે Pattern ઉપજાવવા જેટલું કલાકૌશલ આત્મકથાકારે દર્શાવવું રહ્યું. શ્રી મણિલાલ હ. પટેલે વાસ્તવિકતાને હજાર મોઢાવાળી ગણાવીને આત્મકથાકારે તેને સંભાળવી રહી એમ કહ્યું અને વાસ્તવવાદીનો કલ્પનાવિહાર વાસ્તવમંડિત રહે તે જરૂરી લેખાવ્યું હતું. શ્રી ધીરેન્દ્ર મહેતાએ આત્મકથા અને સ્મૃતિ વચ્ચેનો સંબંધ મનોવિજ્ઞાનની ભૂમિકા પર સાહિત્યવિવેચક તરીકે માર્મિક અવલોકનો રજૂ કર્યાં હતાં. શ્રી શરદ ઠાકરે આત્મકથામાં કથા કેટલે અંશે સ્વીકાર્ય રહે તે વિચારમાં આત્મકથાનું સત્ય-હકીકતના કથાનમાં 'કલા હોવી જોઈએ' એમ ગઝલો ટાંકીને દર્શાવ્યું હતું. શ્રી નરોત્તમ વાળંદે આત્મકથા અને હાસ્યની વાત કરતાં અનેક ટુચકાઓ રજૂ કર્યાં હતા.

પ્રથમ દિવસની બીજી બેઠકમાં આત્મકથાકારોએ કેફિયત રજૂ કરી હતી. અધ્યક્ષ શ્રી ગુણવંત શાહે 'બિલ્લો ટિલ્લો ટય', શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠે 'ધૂળમાંની પગલીઓ', શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરે 'એન્જોયગ્રાફી' અને ભગવતીકુમાર શર્માએ 'સુરત મુજ ઘાયલ ભૂમિ' વિશે કેફિયતો આપી હતી.

શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરના અધ્યક્ષપદે શ્રી સંધ્યા ભટ્ટે ઉશનસૂકૃત 'સદ્માતાનો ખાંચો' અને શ્રી દક્ષા વ્યાસે 'જયંત પાઠકકૃત 'વનાંચલ' વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. બીજા દિવસની ચોથી બેઠકમાં અધ્યક્ષીય વક્તવ્ય આપતાં શ્રી પ્રવીણ દરજીએ અધ્યક્ષ તરીકે

આત્મકથા સ્વરૂપનાં અભ્યાસપ્રાપ્ત સૂઝ દાખવનારાં અવલોકનો રજૂ કર્યાં હતાં. શ્રી જગદીશ ગૂજરે 'મારી હકીકત'ની લાક્ષણિકતાઓ છતી કરી આપી. શ્રી રમેશ ઓઝાએ 'સ્મરણયાત્રા' શીર્ષક હેઠળ મરાઠી લેખક ગોપાય દાંડેકરની 'ભ્રમણકથા'નો પરિચય કરાવ્યો. શ્રી ઋજુતા ગાંધીએ શ્રી ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકની આત્મકથામાંથી કથાનાયકનું વ્યક્તિત્વ ઉપસાવી આપ્યું હતું. શ્રી અશ્વિન દેસાઈએ 'મણિલાલ નભુભાઈનું આત્મવૃત્તાંત' વિશે કથાનાયકના ચૈતસિક જગતની વિસ્તરતી ક્ષિતિજો અને ઊંચાઈ-ઊંડાઈ વચ્ચેનો આશ્ચર્ય-આઘાતપ્રેરક વિરોધ પોતાના વક્તવ્યમાં મૂર્ત કરી આપ્યો.

પાંચમી બેઠકમાં શ્રી જયદેવ શુક્લે 'સત્યના પ્રયોગો'ના કેટલાક ભાગને શુષ્ક ગણાવ્યો, તો અધ્યક્ષ શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠે એ મંતવ્યની ફેરતપાસ કરી. શ્રી હિમાંશી શેલતે 'જીવનનાં સંભારણાં'નો પરિચય કરાવતાં સ્ત્રીઓએ આત્મકથા લખવી જોઈએ એવો આગ્રહ સેવ્યો. શ્રી ધ્વનિલ પારેખે 'પંડિત સુખલાલજીની આત્મકથા' અને શ્રી મીનળ દેવેએ 'અડધે રસ્તે'ના શ્રી ક. મા. મુનશીને તાદૃશ રૂપે રજૂ કરી એમના 'સ્વ'ને ઉપસાવી આપ્યો. સમાપન-બેઠકમાં શ્રી અશ્વિન દેસાઈએ તથા શ્રી કાલિકાબહેને પ્રતિભાવો રજૂ કર્યાં.

નારાયણ વિદ્યાવિહારના કર્તાહર્તા શ્રી એ. કે. મોદીએ હરખ સાથે આત્મકથા-સત્રની ફલશ્રુતિ સંભાળતાં પરિષદનું જ્ઞાનસત્ર યોજવાની ઉત્સુકતા દાખવી. આચાર્યશ્રી મહેશ ઠાકર એમના તમામ કર્મચારીઓ તથા શ્રી પ્રકાશ નાયકના વૃંદના સંગીતથી આત્મકથા સત્ર યાદગાર બની રહ્યું.

ડૉ. અશ્વિન દેસાઈ

પાક્ષિકી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા યોજાત 'પાક્ષિકી'માં તા. ૧૨-૧૧-૨૦૧૦ના રોજ ભારતીય સાહિત્ય અકાદમી તરફથી પ્રવાસ અનુદાન હેઠળ ગોવાથી કોકણી નિબંધકાર શ્રી નમન સાંવત ગુજરાતની મુલાકાતે આવ્યા હતા. તેમણે તેમના નિબંધસંગ્રહ 'મુક્તમન'માંથી નિબંધોનું પઠન કર્યું હતું અને સાથે કોકણી સાહિત્યનો પરિચય કરાવ્યો હતો. શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલ અને શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે ગુજરાતી સાહિત્યનો પરિચય કરાવ્યો હતો. ઉપસ્થિત ભાવકોએ નમનજીના નિબંધોનો આસ્વાદ માણ્યો હતો.

બુધસભા

વિશ્વકવિતા કેન્દ્ર દ્વારા બુધસભા અંતર્ગત નીચેની તારીખોમાં કાર્યક્રમો યોજાયા હતા : તા. ૨૯-૯-૨૦૧૦ના રોજ રાજેન્દ્ર પટેલ દ્વારા અમેરિકન કવિ ડેરેક વોલકોટ ઉપર વ્યાખ્યાન આપવામાં આવ્યું હતું. તા. ૨૭-૧૦-૧૦ના રોજ પ્રફુલ્લ રાવલ દ્વારા કવિશ્રી કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી ઉપર વ્યાખ્યાન આપવામાં આવ્યું હતું.

સાબરમતી જેલમાં સાહિત્યનો કાર્યક્રમ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા તા. ૬-૧૧-૨૦૧૦ના રોજ સાબરમતી જેલમાં

સાહિત્યનો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. જેમાં પ્રફુલ્લ રાવળ, મનીષ પાઠક, ભાવેશ ભટ્ટ, દક્ષા પટેલ તથા રાજેન્દ્ર પટેલ ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં. બંદીવાન ભાઈઓ સમક્ષ હૃદયસ્પર્શ રજૂઆત થઈ હતી. જેમાં કાવ્ય-વાર્તા અને નિબંધ રજૂ કરવામાં આવ્યાં હતાં.

S

માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્ર માટે મળેલ દાન

નારાયણવિદ્યાવિહાર, ભરૂચ ૩. ૧,૨૦૦/-
(શ્રી ગુણવંત શાહના વ્યાખ્યાન નિમિત્તે)

ઉમાશંકર જોશી 'પરબ' વિશેષાંક માટે મળેલ દાન

કાંચનાર ટ્રસ્ટ, વડોદરા ૩. ૧૦,૦૦૦/-

વ્યાખ્યાન તથા સાહિત્યસત્રો માટે મળેલ દાન

ચિત્રકૂટધામ ટ્રસ્ટ, તલગાજરડા ૩. ૫૦,૦૦૦/-

r

સાભાર ગ્રંથસ્વીકાર

નવલિકા

(૩૨૦) મેઘધનુષ્યનાં રંગો : શાનુભાઈ અંધારિયા, ૨૦૧૦, પ્રેમનગર સોસાયટી, તળાવ માર્ગ, ભાવનગર, પૃ. ૧૦+૧૩૪, રૂ. ૮૦/- (૩૨૧) લપસતી સડકો : ગુણવંતરાય ભટ્ટ, ૨૦૧૦, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૨૪૮, રૂ. ૧૫૦/- (૩૨૨) માટીની મહેક : મનહર રવૈયા, ૨૦૧૦, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૨૧૪, રૂ. ૧૨૫/- (૩૨૩) તારા જ કારણે : કલ્પના જિતેન્દ્ર, ૨૦૧૦, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૨૦+૧૪૦ રૂ. ૧૪૦/- (૩૨૪) અબોલ પ્રીત : છગનલાલ ભાવસાર, ૨૦૧૦, લેખક પોતે, ૨૮, સત્યમ સોસાયટી, મંગલમ ચાર રસ્તા, ભુજ-૩૭૦૦૦૧, પૃ. ૧૨૦, રૂ. Nil (૩૨૫) અરમાન : છગનલાલ ભાવસાર, ૨૦૧૦, લીલાવતી ભાવસાર, ૨૮, સત્યમ સોસાયટી, મંગલમ ચાર રસ્તા, ભુજ-૩૭૦૦૦૧, પૃ. ૮૬, રૂ. Nil (૩૨૬) પુનિત પગલાં : જય ગજજર, ૨૦૧૦, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૨૪+૨૧૬, રૂ. ૧૨૦/- (૩૨૭) કથાસરિતા : મહેશ યાજ્ઞિકની ૪૦ વાર્તાઓ : મહેશ યાજ્ઞિક, ૨૦૧૦, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૩૦૬, રૂ. ૧૬૦/- (૩૨૮) અષાઢની એક મેઘલી રાત : અરુણ ત્રિવેદી, ૨૦૧૦, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૧૪૬, રૂ. ૮૫/-

કવિતા-ગઝલ

(૨૮૭) પવનની પાલખીમાં : ડૉ. દિવ્યાક્ષી ડી. શુક્લ, ૨૦૧૦, વીજુ પ્રકાશન, વડોદરા, પૃ. ૧૮+૪૬, રૂ. ૩૦/- (૨૮૮) હાચ્યેહાચ્યુ બોલનઅ ફાડયા ? : શંકર પેન્ટર, ૨૦૧૦, ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય પ્રતિષ્ઠાન, પૃ. ૧૬૦, રૂ. ૧૨૫/- (૨૮૯) એકાંતના ખરલમાં : ફિલિપ ક્વાર્ક, ૨૦૦૮, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૧૫૮, રૂ. ૧૦૫/-

સાહિત્યવૃત્ત

સંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટિયા

પ્રગતિ મિત્રમંડળ દ્વારા મહુવાના કવિઓનો મુશાયરો

પ્રગતિ મિત્રમંડળ અને બાલભારતી શાળા, કાંદિવલીના ઉપક્રમે મહુવાના કવિઓનો એક મુશાયરો કાંદિવલીની બાલભારતી શાળામાં યોજાયો હતો. જેમાં સર્વશ્રી પ્રા. એ. વી. મહેતા, બાબુભાઈ જેઠવા, વિસ્મય લુહાર, પીયૂષ લુહાર, અલ્પ ત્રિવેદી, જગન્નાથ રાજગુરુ, સતીશ દવે, પુરષોત્તમ ગોંડલિયા, યશવંત ત્રિવેદી, રાજેશ પુરોહિત અને મૂકેશ સેતાએ કૃતિઓ રજૂ કરીને અનોખી રંગત જમાવી હતી. મુંબઈના કવિ મૂકેશ જોશી અને હિતેન આનંદપરાએ પણ પોતાની કૃતિઓ રજૂ કરી હતી. આ પ્રસંગે અલ્પ ત્રિવેદીનો કાવ્યસંગ્રહ 'પછી...'નું લોકાર્પણ શ્રી હિંમતભાઈએ કર્યું હતું.

ડૉ. યાસીન દલાલ અને શ્રી જોરાવરસિંહ જાદવને ડાહ્યાભાઈ પટેલ સુવર્ણચંદ્રક

લંડનનિવાસી કવિ શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલના પરિવારના સૌજન્યથી ડાહ્યાભાઈ સુવર્ણચંદ્રક ૨૦૧૦ માટે માધ્યમ નિષ્ણાત ડૉ. યાસીન દલાલ અને શ્રી જોરાવરસિંહ જાદવના સુવર્ણચંદ્રક અર્પણવિધિનો કાર્યક્રમ વડોદરામાં ભાઈલાલ મેડિકલ હોલમાં યોજાયો હતો.

ટૂંકા ગાળાના પત્રકારત્વના અભ્યાસક્રમનો અહેવાલ

ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી અને 'લેખિની' સંસ્થાના સંયુક્ત ઉપક્રમે ટૂંકા ગાળાના પત્રકારત્વના અભ્યાસક્રમનું આયોજન થયું હતું, જેમાં પચાસ ભાઈ-બહેનોએ ભાગ લીધો હતો, જેમાં રિસર્ચ સોસાયટીના પ્રમુખ શ્રી કલ્લોલિનીબહેન હઝરતે અભ્યાસક્રમની શુભેચ્છા આપી હતી. અને શ્રી મીનળબહેન દીક્ષિત, શ્રી દીપક મહેતા, શ્રી ભાવનાબહેન સોમૈયા, જાહનવીબહેન, નલિની માંડગાંવકર, દીપકભાઈ ઓલિયા, પ્રતિભા દવે, નગીનદાસ સંઘવી, સોનલબહેન શુક્લ, રાજેશ માવાણીએ પત્રકારત્વ વિશેનાં વિવિધ વિષયો પર વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. તરુબહેન કજારિયાએ સર્ટિફિકેટનું વિતરણ કર્યું હતું.

શરદની ચાંદની રાત અને મહેકતા કવિઓના શબ્દસાથિયા

રોટરી ક્લબ ભાવનગર અને સ્કૂલ ઓફ ગુજરાતી ગઝલના સંયુક્ત ઉપક્રમે 'શરદની ચાંદની રાતે' શીર્ષક તળે કવિમિલનનો કાર્યક્રમ તા. ૨૩-૧૦-૨૦૧૦ના રોજ રોટરી ક્લબ હોલમાં શ્રી ગુણવંત ઉપાધ્યાયની અધ્યક્ષતામાં યોજાયો હતો, જેમાં વરિષ્ઠ કવિઓ સર્વશ્રી ચિનુ મોદી, વિનોદ જોશી, શકીલ કાદરી, અરુણ દેશાણી, ફિરદોસ દેખૈયા, નટુભાઈ પંડ્યા, મહેશ સોલંકી અને નાઝિર સાવંતે શરદપૂનમની રાતને એમની ઉત્કૃષ્ટ ગીત-ગઝલોના શબ્દસાથિયાથી રઢિયાળી બનાવી હતી.

ઉત્તર ગુજરાત જેમનું વતન હોય તેવા સાહિત્યકારો માટે

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉત્તર ગુજરાતનું પ્રદાન સ્પષ્ટ થાય તેવા હેતુસર ઉત્તર ગુજરાત જેમનું વતન હોય તેવા સાહિત્યકારોનો એક ગ્રંથ મોડાસા કોલેજના પ્રિન્સીપાલ ડૉ. દેશશ ઠાકર તૈયાર કરે છે. આ સંદર્ભમાં જેમનો સંપર્ક નથી થઈ શક્યો તેવા સર્જકોએ પોતાની એક કૃતિ - પાસપોર્ટ સાઈઝનો એક ફોટો - જન્મતારીખ અને વતનની વિગત સાથે ડૉ. દેશશ ઠાકર, પ્રિન્સીપાલ, આર્ટ્સ કોલેજ, મોડાસા કોલેજ કેમ્પસ, મોડાસા, જિ. સાબરકાંઠાના સરનામે મોકલી આપવા અને મો. નં. ૯૮૨૫૭-૦૧૧૧૧નો સંપર્ક કરવા વિનંતી છે.

નગરકાવ્યો વિશે

શહેરવિષયક નગરકાવ્યોનું સંપાદન શ્રી દિનેશ દેસાઈએ હાથ ધર્યું છે, જે મુજબ સુરત, વડોદરા, રાજકોટ શહેર આધારિત નગરકાવ્યો મોકલી આપવા કવિઓને આમંત્રણ છે. કાવ્યકૃતિ મોકલવાનું સરનામું છે : શ્રી દિનેશ દેસાઈ, બી-૧૨, નવરંગ ટાવર્સ, સતાધાર કોસ રોડ, સૌભાગરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૬૧.

પુનરપિ (અધ્યાપકની વ્યક્તિતાના શોધનને માટેનું કેન્દ્ર)

અધ્યાપકની વ્યક્તિતાના શોધન માટે, એટલે કે, અધ્યાપક સારો વ્યાખ્યાતા, સારો લેખક, સારો ચર્ચાકાર અને સારો વાચક બને એવા ચતુર્વિધ ઘડતર માટે 'પુનરપિ' નામના એક અનોપચારિક સંગઠને પહેલો શિબિર : વ્યાખ્યાનકલા : એમ. એ. પરીખ ફાઇન આર્ટ્સ એન્ડ આર્ટ્સ કોલેજ, પાલનપુર અને 'પુનરપિ'ના સંયુક્ત ઉપક્રમે પાલનપુરમાં શનિ-રવિ તા. ૮-૯ જાન્યુઆરી ૨૦૧૧ : ફી રૂપિયા ૫૦૦/- પ્રવેશપત્ર અને ફી સ્વીકારવાની છેલ્લી તા. ૨૦-૧૨-૨૦૧૦. પ્રયોજક : સુમન શાહ; આયોજકો : નરેશ શુક્લ, જિજ્ઞેશ બ્રહ્મભટ્ટ, નિર્સર્ગ આહીર, યોગેન્દ્ર પારેખ, પીયૂષ પરમાર, ભાવેશ જેઠવા, સલીમ શેખ, દીપક રાવલ, રાજેન્દ્ર પટેલ અને પ્રબોધ ર. જોશી. સંપર્કસૂત્ર : G/૭૩૦, શબરી ટાવર, વસ્ત્રાપુર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫, ટે.નં. ૦૭૯-૨૬૭૩૦૪૫૭ અને ૯૧૫૯૯૭૯૨૬૯૨૪૯ (કોઈ પણ આયોજકનો સંપર્ક સાધી શકાય.)

આદિવાસી 'કથાવિમર્શ' પરિસંવાદ

આદિવાસી અકાદમી, તેજગઢના ઉપક્રમે તા. ૧૭-૧૮ નવેમ્બર, ૨૦૧૦ના રોજ આદિવાસી 'કથાવિમર્શ' પરિસંવાદનું આયોજન થઈ ગયું, જેમાં ૧૯ જેટલી આદિવાસી સાહિત્યિક કૃતિઓ વિશે વક્તવ્યો થયાં હતાં.

વાંચે ગુજરાત અન્વયે

લાયોનેસ ક્લબના ઉપક્રમે ભૂજની કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ માટે 'મારું પ્રિય પુસ્તક નિબંધસ્પર્ધા'નું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. જેમાં નૂતન મહેતા, મનીષા ભગત અને બેલા ઠક્કરને શ્રી પાટીદાર સાહેબે નિબંધસ્પર્ધાના વિજેતા તરીકે ઇનામ અર્પણ કર્યું

હતું. શ્રી મહાસુખરાય ઊજમશી રાણપુરાએ તા. ૧૦-૭-૧૦ના રોજ શ્રી કલાપી ફી લાયબ્રેરી લાઠીમાં કલાપીનો કેકારવ વિશે વાર્તાલાપ આપ્યો હતો. તા. ૭-૯-૨૦૧૦ના રોજ આર. ડી. એજ્યુકેશન ટ્રસ્ટ સંચાલિત કેનિયા એન્ડ એન્કરવાલા તથા શ્રીમતી ચંદનબહેન હાથીભાઈ શાહ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, મુન્દ્રામાં શ્રી દર્શના ધોળકિયાએ 'વાચનયાત્રાના સંદર્ભે મારાં પ્રિય પુસ્તકો' વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. તા. ૬-૭-૨૦૧૦ના રોજ શ્રી કમલેશભાઈ જોષીપુરાએ 'એકતામાં માનવદર્શન' વિશે એકેડેમિક સ્ટાફ કોલેજ રાજકોટમાં વાર્તાલાપ આપ્યો હતો. તા. ૧૭-૧૧-૨૦૧૦થી તા. ૨૩-૧૧-૨૦૧૦ સુધી શાહ એન. એચ. કોમર્સ કોલેજ, વલસાડના એન.એસ.એસ.ના શિબિરાર્થીઓએ સાંજે ચારથી પાંચ દરમિયાન પુસ્તકોનું એક સાથે સમૂહવાચન કર્યું હતું. આ ઉપરાંત આ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ અભ્યાસની સાથે સાથે ઈતર કે પૂરક વાચન કરીને નવો ચીલો ચાતર્યો છે. દરેક વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા વાલીઓને કોલેજના પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ કરે એવી દરખાસ્ત કરવામાં આવી છે. અને તા. ૩૦-૧૦-૧૦ના રોજ 'એકસાથે વાંચશે ગુજરાત'નો કાર્યક્રમ વિશાળ વિદ્યાર્થી સમુદાય સાથે વલસાડના સંસ્કાર કેન્દ્ર હોલમાં સંપન્ન થયો હતો. ધરમપુરની વનરાજ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજમાં 'ચાલો આપણે સૌ દિવાળી વેકેશનનો સદ્ઉપયોગ કરીએ' વિશે અને સુરતની સી. ડી. બરફીવાલા કોમર્સ કોલેજમાં તા. ૨૨-૧૦-૨૦૧૦ના રોજ 'ચાલો, વાચનાભિમુખ બનીએ' વિશે વાચન પ્રેરણાસભા અંતર્ગત પ્રિ. ડૉ. જે. એમ. નાયકે વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. તા. ૨૬-૮-૨૦૧૦ના રોજ વલ્લભીપુરની માનસકુમાર શાળામાં વલ્લભીપુર તાલુકાની ૬૦ શાળાના ગ્રંથસારિથીની મિટિંગનું આયોજન થયું હતું.

વાંચે ગુજરાત અભિયાન અંતર્ગત સાહિત્યકારો વિશે પાયાની માહિતી

સ્વર્ણિમ જ્યંતી વર્ષ ૨૦૧૦ નિમિત્તે વાંચે ગુજરાતના અભિયાન અંતર્ગત રાજ્યસ્તરેનાં કરારલેખકો તથા ગુજરાત અને મુંબઈના પ્રખર રેશનાલિસ્ટો તેમજ લોકપ્રિય સાહિત્યકારોનાં નામ-સરનામાં, ટેલિફોન નંબરો અને પાયાની માહિતી ગુજરાતી લેખક મંડળ અમદાવાદના કાયમી સભ્ય શ્રી સુનીલ રા. બર્મન, ગોપીપુરા, હનુમાન ચાર રસ્તા, સુરત-૩૯૫૦૦૨, મો.નં. ૯૪૨૭૮-૩૧૨૧૩ પાસેથી મળી શકશે.

r

પરબ'નો વિશેષાંક

ઉમાશંકર જોશીની જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે 'પરબ'નો જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરીનો સંયુક્ત અંક ઉમાશંકર જોશી વિશેષાંક તરીકે પ્રગટ થશે. આ વિશેષાંક તા. ૧૦-૧-૨૦૧૧ના રોજ રવાના થશે તેની નોંધ લેવા વિનંતી.

(૨૬૧) **આચમન** : સંપા. અનિલ વ્યાસ, રમણભાઈ પટેલ, ૨૦૧૦, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ, પૃ. ૨૦+૨૫૮, રૂ. ૧૭૫/- (૨૬૨) **સૂક્તિ સંચય (જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે)** : સંકલન : દીપ્તિ શાસ્ત્રી, ૨૦૦૮, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૪૦, રૂ. ૨૫/- (૨૬૩) **શૈક્ષણિક મંથન** : સંપા. મોહનભાઈ પંચાલ, ૨૦૧૦, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૨૮૫, રૂ. ૧૮૦/- (૨૬૪) **તું હારવા જન્મ્યો નથી** : ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા, ૨૦૧૦, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૧૫૬, રૂ. ૮૦/- (૨૬૫) **પંથ જુએ છે વાટ** : ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા, ૨૦૧૦, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૧૪૮, રૂ. ૮૦/- (૨૬૬) **હાથની ભાષા** : મોહનભાઈ ડી. પટેલ, ૨૦૧૦, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૨૦૨, રૂ. ૧૫૫/- (૨૬૭) **સમસ્યા દર્દની - ખુલાસા ડોક્ટરના** : ડૉ. રતિલાલ પટેલ, ૨૦૧૦, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૧૨૫, રૂ. ૮૫/- (૨૬૮) **જીવન સંજીવની** : ડૉ. રતિલાલ પટેલ, ૨૦૧૦, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૩+૧૮૧, રૂ. ૧૨૫/- (૨૬૯) **ઉષા-અનિરુદ્ધ મિલન (ઓખાહરણ)** : સંપા. શિવશંકર છો. ૨૦૧૦, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૩૦+૪૫, રૂ. ૫૦/- (૨૭૦) **સત્યમ શિવમ્ સુંદરમ્ (શિવમહિમા)** : શિવશંકર દવે, ૨૦૧૦, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૮૨, રૂ. ૫૫/- (૨૭૧) **મૂલ્યો તો અમૂલ્ય** : ભાનુભાઈ લ. ત્રિવેદી, ૨૦૧૦, લેખક પોતે, પૃ. ૧૦+૧૩૪, રૂ. ૧૦૦/- (૨૭૨) **સદ્વિચારે સદાચાર** : ભાનુભાઈ લ. ત્રિવેદી, ૨૦૧૦, લેખક પોતે, પૃ. ૮+૧૩૪, રૂ. ૧૦૦/- (૨૭૩) **સંપૂર્ણ સામુદ્રિક શાસ્ત્ર** : મોહનભાઈ ડી. પટેલ, ૨૦૧૦, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૪+૮૨, રૂ. ૬૦/- (૨૭૪) **ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યનું સર્વાંગી દર્શન** : સંપા. સાંકળચંદ પટેલ, ૨૦૧૦, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૨૮૬, રૂ. ૩૮૦/- (૨૭૫) **ધર્મની સુવાસ** : મનસુખ સલ્લા, ૨૦૧૦, આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૧૩૨, રૂ. ૬૦/- (૨૭૬) **સત્યના દીવા** : મનસુખ સલ્લા, ૨૦૧૦, આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૧૩૨, રૂ. ૬૦/- (૨૭૭) **કાળની કેડીએથી** : ડૉ. આઈ. કે. વીજળીવાળા, ૨૦૧૦, લેખક પોતે, કિલ્લો હોસ્પિટલ, ડોક્ટર હાઉસ, કાળાનાળા, ભાવનગર-૧, પૃ. ૧૦૪, રૂ. ૬૦/- (૨૭૮) **તારું ચાલી જવું** : સંપા. સંધ્યા ભટ્ટ, ૨૦૧૦, આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૧૮૦, રૂ. ૧૨૫/- (૨૭૯) **કોઈક સ્મિત** : વીનેશ અંતાણી, ૨૦૧૦, આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૧૪૪, રૂ. ૬૦/- (૨૮૦) **ચિંતન પંચામૃત ૧થી ૫ (ઝાકળ, પાંદડી, ટહુકો, સુગંધ, ઓજસ)** : હિમાંશુ શાહ, દરેકનું પ્રકાશનવર્ષ ૨૦૧૦, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, દરેક પુસ્તકની પૃષ્ઠસંખ્યા ૪+૧૧૬, દરેક પુસ્તકની કિં. રૂ. ૫૦/- (૨૮૧) **વિચારોનાં ઝરણાં** : રમેશ સંડેરી, ૨૦૧૦, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૮+૨૧૪, રૂ. ૧૨૫/- (૨૮૨) **તેતિરીયોપનિષદ** : ડૉ. મૃદુલા મારફતિયા, ૨૦૧૦, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૩૨+૧૪૪, રૂ. ૧૩૦/-

અજય રાવલ : ૨૮, શ્યામશરણ વિ. ૨, આરોહી કલબ રોડ, બોપલ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૮
અરુણા જોષી : ૩૧, નિર્માણપાર્ક સોસાયટી, વિન્ધામિત્રી, વડોદરા-૩૮૦૦૧૧
ઇતુભાઈ કુરકુટિયા : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા પાછળ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
ભિજમશી પરમાર : ૭૫, સમરથનગર, પો. સરદારનગર, હાંસોલ, અમદાવાદ-૩૮૨૪૭૫
ભિમિલા ઠાકર : બી/૧૦૩, એસલ ટાવર, એપીસી સામે, વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮૧૨૦
ગોપાલ શાસ્ત્રી : નરસિંહજીની પોળ, ભાની શેરીનાકા, વડોદરા-૩૮૦૦૦૧
નવનીત જાની : બ્રહ્મશેરી, મુ.પો. જાલીલા રોડ, તા. રાણપુર, જિ. અમદાવાદ-૩૮૨૨૫૫
પ્રદીપ ખાંડવાળા : બી-૧૧૦, જ્યુપિટર ટાવર્સ, અતિથિ રેસ્ટોરન્ટની લેન, બોડકદેવ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૪
ભગવતીકુમાર શર્મા : ૩૨/બી, પવિત્રા રોહાઉસ, ગેટ નં. ૨, સહજ સુપર સ્ટોરની ગલીમાં, આનંદમહલ રોડ, અડાજણ, સુરત-૩૮૫૦૦૮
મહેન્દ્ર જોશી : એ/૭૦, આલાપ એવન્યૂ યુનિ. રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫
રતિલાલ બોરીસાગર : એફ/૬૭, રતિલાલ પાર્ક, સેન્ટ ઝેવિયર્સ સ્કૂલ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૪
રવીન્દ્ર પારેખ : ૧, યુનિયનધારા, સર્જન સોસા. પાછળ, મોદી બંગલા, અઠવા લાઈન્સ, સુરત
રશીદ મીર : ૧૫૫, સબીના પાર્ક, આજવા રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૧૮
રાજેન્દ્ર પટેલ : ૭૮, નિહારિકા બંગલોઝ, હિંમતલાલ પાર્ક પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
સુમન શાહ : જી/૭૩૦, શબરી ટાવર, વસ્ત્રાપુર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
હેમાંગ જોષી : ૩૩, અજંટાનગર, સિદ્ધનાથનગર સામે, ભરૂચ-૩૮૨૦૦૧
હર્ષદ ચંદાસા : પો.બો.નં. ૪૬, સેન્ટર પોઈન્ટ, મ. ગાંધી રોડ, અમરેલી-૩૬૫૬૦૧
ભૈરવી મોદી : બી/૩, શ્વેત-શ્યામ એપાર્ટમેન્ટ, ૨/બી, સ્વસ્તિક સોસાયટી, નવરંગપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮
 (આવરણચિત્ર)

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી સાહિત્યકોશ

- ખંડ 1 (મધ્યકાળ) 1989 સંપાદકો : જયંત કોઠારી, જયંત ગાડીત,
ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, રમણ સોની રૂ. 400
- ખંડ 2 (અર્વાચીનકાળ) 1990 સંપાદકો : ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા,
રમણ સોની, રમેશ ર. દવે રૂ. 400
- ખંડ 3 (પ્રકીર્ણ) 1996 સંપાદકો : ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, રમેશ ર. દવે અપ્રાપ્ય

- આધુનિક સાહિત્ય સંજ્ઞાકોશ (1986)
સંપાદકો : ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, પરેશ નાયક, હર્ષવદન ત્રિવેદી રૂ. 70
- વિશિષ્ટ સાહિત્ય સંજ્ઞાકોશ (1988)
સંપાદક : ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા રૂ. 35
- ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તા કોશ (શોધિત-વર્ધિત દ્વિતીય આવૃત્તિ) 2008
સંપાદકો : ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, રમેશ ર. દવે રૂ. 75
- મધ્યકાલીન કૃતિ સંપાદક : કીર્તિદા શાહ રૂ. 240
- ભીલી-ગુજરાતી શબ્દકોશ (2006) સંપાદક : શાંતિલાલ આચાર્ય રૂ. 55
- ‘પરબ’ સૂચિ (2007)
સંપાદકો : ઇતુભાઈ કુરકુટિયા, પારુલ કંદર્પ દેસાઈ, રમેશ ર. દવે રૂ. 260
- ગુજરાતી લેખિકાસૂચિ (2009) સંપાદક : દીપ્તિ શાહ રૂ. 90

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ

- ગ્રંથ 1 (રૂ. 140) ગ્રંથ 2, ખંડ 1 (200) ગ્રંથ 2, ખંડ 2 (170)
ગ્રંથ 3 (250) ગ્રંથ 4 (225) ગ્રંથ 5 (170) ગ્રંથ 6 (240)
છ ગ્રંથોનાં સાત પુસ્તકોના સેટના રૂ. 1395

પ્રાપ્તિસ્થાન

ગ્રંથાગાર

મોબાઇલ નંબર : 9898111111

પોસ્ટ બોક્સ 4161 • ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભવન
‘ટાઇમ્સ’ પાછળ • નદી-કિનારે • આશ્રમ માર્ગ
અમદાવાદ 380009 • ફોન (079) 26587949, 26580712

Email : granthagar@yahoo.com

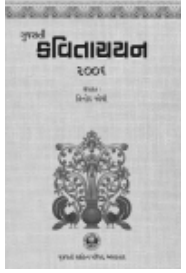
પાર્શ્વ પબ્લિકેશન

નિશાપોળ, ઝવેરીવાડ, રિલીફરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧
(૦૭૯) ૨૫૩૫૬૮૦૯

પાર્શ્વનાં નવાં પ્રકાશનો

- હાઇન્કા - કિશોરસિંહ સોલંકી મૂલ્ય : ૨૦૦.૦૦**
ફોર કલર આર્ટપેપર સચિત્ર ગુજરાતીમાં હાઇન્કુ અને તાન્કાના સંયોજનથી બનેલ કાવ્ય એટલે હાઇન્કા
- હંસા તો મોતી યૂગે - સં. દક્ષેશ ઠાકર મૂલ્ય : ૩૨૫.૦૦**
ફોર કલર આર્ટપેપર સચિત્ર શ્રેષ્ઠ વિચારકોના અનુભવના નિયોડમાંથી જન્મેલા ઉત્તમ વિચારો સૌને વિચારતા કરશે અને સૌ માટે દીવાદાંડી સમાન પુસ્તક
- શોધયાત્રા (સચિત્ર) - કિશોરસિંહ સોલંકી મૂલ્ય : ૧૩૫.૦૦**
- કૈલાસ માનસરોવર યાત્રા (સચિત્ર) - બળવંત જાની મૂલ્ય : ૧૦૦.૦૦**
- સિંહપુરુષ - ડૉ. શરદ ઠાકર મૂલ્ય : ૩૦૦.૦૦**
વીર સાવરકર ઉપર આલેખાયેલ નવલકથા જેની એક વર્ષમાં નવ હજાર કૉપીઓ વેચાઈ છે.
- વ્યક્તિવિચાર અને પ્રેરણા - સં. જિતેન્દ્ર પટેલ મૂલ્ય : ૧૨૫.૦૦**
વિશ્વના ૧૦૧ મહાનુભાવોના વિચારો સમાવતું પુસ્તક (સચિત્ર)
- વિશ્વનો સંસ્કારવારસો - પી. પ્રકાશ વેગડ મૂલ્ય : ૩૬૦.૦૦**
દરેક સંસ્કારી પરિવારમાં અને બધા પ્રકારની શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં ખરીદવાલાયક પુસ્તક
- હાસ્યથી રુદ્ધન સુધી - નિર્મિશ ઠાકર મૂલ્ય : ૯૦.૦૦**
- આપણા ક્રાંતિકારીઓ - જિતેન્દ્ર પટેલ મૂલ્ય : ૧૫૦.૦૦**
- મહિલા ક્રાંતિકારીઓ (સચિત્ર) - જિતેન્દ્ર પટેલ મૂલ્ય : ૧૨૫.૦૦**
- અણમોલ પ્રતિભાઓ (સચિત્ર) - કિરીટ સી. જોષી મૂલ્ય : ૭૫.૦૦**
- નાનો માણસ મોટી વાત - સં. દક્ષેશ ઠાકર મૂલ્ય : ૧૨૦.૦૦**

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

['ગુજરાતી કવિતાયયન : ૨૦૦૬' : સંપાદક : વિનોદ જોશી, પ્ર.આ. ૨૦૦૬, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૦+૧૦૬, કિં. રૂ. ૭૦/-]

કવિશ્રી કાન્ત શતાબ્દી સમિતિ અને શ્રી બ. ક. ઠાકોર શતાબ્દી સમિતિ તરફથી પરિષદને વર્ષનાં ઉત્તમ કાવ્યો પ્રગટ કરવા માટે રૂ. ૧૫,૦૦૦/-નું દાન મળ્યું હતું. એમાંથી 'નવમા દાયકાની કવિતા' શીર્ષક હેઠળ ૧૯૮૧થી ૧૯૯૦ સુધીના એક દાયકાનાં પ્રતિનિધિ કાવ્યોનો સંચય પ્રગટ કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યારબાદ ૧૯૯૧થી ૨૦૦૭ના વર્ષ સુધી નિયમિત રીતે પ્રતિ વર્ષ 'ગુજરાતી કવિતાયયન' પ્રગટ થતાં રહ્યાં છે. કાન્ત-બ.ક. ઠાકોર ગ્રંથમાળાના ૧૬મા મણકા રૂપે આ ચયન પ્રકાશિત થાય છે.

વરસોવરસ પ્રગટ થતાં રહેતાં આ ચયનોને ગુજરાતી કવિતાના ચાહકો-ભાવકો તરફથી સારો પ્રતિભાવ મળતો રહ્યો છે. વર્ષ દરમ્યાન પ્રગટ થયેલાં ગુજરાતી સામયિકોમાંથી પસાર થઈને આ 'ગુજરાતી કવિતાયયન : ૨૦૦૬'નું સંપાદન શ્રી વિનોદ જોશીએ કરી આપ્યું છે. વિનોદભાઈ કાવ્યમર્મજ્ઞ છે અને તેમનું કવિતા અને વિવેચનક્ષેત્રે પ્રદાન છે. ભાવકો આ સંચયને આવકારશે એવી અપેક્ષા છે.

['ગુજરાતી કવિતાયયન : ૨૦૦૭' : સંપાદક : સંજુ વાળા, પ્ર.આ. ૨૦૦૭, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૪+૧૩૦, કિં. રૂ. ૮૫/-]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા ૧૯૯૧થી શરૂ થયેલી ગુજરાતી કવિતાયયનની કાવ્યયાત્રામાં કાન્ત-બ.ક. ઠાકોર ગ્રંથમાળાનો આ ૧૭મો મણકો છે. 'ગુજરાતી કવિતાયયન : ૨૦૦૭'ના સંપાદક શ્રી સંજુ વાળા છે. એક વર્ષનું સંપાદન વ્યાપક રીતે કાવ્યસર્જનની પ્રવૃત્તિનું નિર્ણાયક પરિબળ ભલે ન બને; પરંતુ એવું સંપાદન સર્જાતી કવિતાનો આછોપાતળો ચહેરો જરૂર ઉપસાવી શકે છે. એ દષ્ટિએ જે-તે વર્ષના કવિતાયયનનું મૂલ્ય સ્વીકારવું ઘટે. વરસોવરસ પ્રગટ થતાં આ ચયનોને ગુજરાતી કવિતાના ચાહકો તરફથી સારો પ્રતિભાવ મળતો રહ્યો છે.

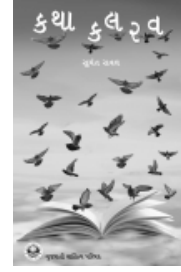
આ ચયનના સંપાદક શ્રી સંજુ વાળાના બે કાવ્યસંગ્રહો પ્રકાશિત થયા છે. આ ઉપરાંત તેમણે કવિતાનાં સંપાદનો પણ કર્યાં છે.

ભાવકો આ સંચયને ઉષ્માભેર આવકારશે એવી આશા છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮. ફોન : ૨૬૫૮૭૮૪૭

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

['કથા-કલરવ' : સુમંત રાવલ, પ્ર.આ. ૨૦૦૬, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૦+૧૬૨, કિં. રૂ. ૧૦૦/-]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની શતાબ્દી ગ્રંથશ્રેણીના ઉપમા પુસ્તક તરીકે 'કથા-કલરવ' વાર્તાસંગ્રહ પ્રગટ થઈ રહ્યો છે. આ સંગ્રહના લેખક સુમંત રાવલની ૧૮ નવલકથાઓ અને છ વાર્તાસંગ્રહો પ્રકાશિત થયા છે. એમના 'ઘટનાલય' વાર્તાસંગ્રહને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનું પારિતોષિક પ્રાપ્ત થયું છે. તેઓ સારા વાચક પણ છે. 'ચાંદની' અને 'આરામ' જેવાં વાર્તા-સામયિકોએ તેમને વાર્તાલેખનની દિશામાં પ્રેર્યાં છે. ઉપરાંત 'નવનીત-સમર્પણ', 'ચિત્રલેખા', 'શબ્દસૃષ્ટિ', 'પરબ' ઇત્યાદિ સામયિકોમાં એમની વાર્તાઓ સતત છપાતી રહી છે. સુરતી મોઢ વણિક જ્ઞાતિના મુખપત્ર 'જ્યોતિર્ધર'ના સૌજન્યથી આ પુસ્તકનું પ્રકાશન થઈ રહ્યું છે.

વાર્તારસિક ભાવકો આ સંગ્રહને ઉષ્માભેર આવકારશે એવી આશા છે.

['નહિ વીસરાતા ચહેરા' : પ્રફુલ્લ રાવલ, પ્ર. આ. ૨૦૦૭, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૨+૧૮૪, કિં. રૂ. ૧૧૦/-]

'નહિ વીસરાતા ચહેરા' એ પ્રફુલ્લ રાવલના ચરિત્ર-નિબંધોનો સંચય ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા આચાર્ય કાકાસાહેબ કાલેલકર ગ્રંથાવલિ પ્રકાશન સમિતિના સૌજન્યથી પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે. શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ નિબંધલેખનમાં - વિશેષે ચરિત્રનિબંધો અને ચરિત્રોના લેખનમાં તેમજ લઘુકથાના સર્જનમાં માહિર છે. આ પુસ્તકમાં સાહિત્યકારોનાં ચરિત્રો છે, તો સામાજિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે સક્રિય વ્યક્તિઓનાં ચરિત્રો પણ છે. ચિત્રકાર કે પક્ષીવિદ કે વિજ્ઞાનીનો સમાવેશ પણ અહીં થયો છે. ચરિત્રાત્મક સાહિત્યનો તત્કાલીન સમાજના ઘડતરમાં મહત્વનો ફાળો છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની શતાબ્દી ગ્રંથશ્રેણીનું આ ૩૬મું પુસ્તક છે. સહૃદયો આ પુસ્તકને ઉમળકાભેર આવકારશે એવી અપેક્ષા.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮. ફોન : ૨૬૫૮૭૮૪૭